

Kaht-ı Ricâl Girdâbında Saltanat Sürmek: II. Mahmud ve Yönetici Kadro [1808-1826]

Reigning in the Maelstrom of Shortage of State Dignitaries: Mahmud II and the Administrative Staff [1808-1826]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Abdullah Saydam
Erciyes Üniversitesi
asaydam@erciyes.edu.tr

Başvuru / Submitted:
20 Haziran 2024

Kabul / Accepted:
6 Eylül 2024

DOI: [10.21021/osmed.1479497](https://doi.org/10.21021/osmed.1479497)

Atıf/Citation:

Saydam, A. "Kaht-ı Ricâl Girdâbında Saltanat Sürmek: II. Mahmud ve Yönetici Kadro [1808-1826]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 271-295.

Benzerlik / Similarity: 3

Öz

II. Mahmud tahta çıktığında devlet iç isyanlarla uğraşmakta ve Rusya ile savaşmaktaydı. Genç Padişah'ın hedefi savaşı bir an önce bitirmekti. Bunun için zafer kazanıp onurlu bir antlaşma imzalanmasını arzu etmekteydi. Ancak bu yıllarda devlet çok yönlü problemler ile karşı karşıya idi: Devlet kurumlarındaki hantallık, Yeniçeri Ocağı'nda düzensizlik, malî yapının bozukluğu, insanların umursamazlığı gibi. Bütün bunlardan daha önemli sorun Osmanlı kaynaklarında kaht-ı ricâl denilen devlet adamı vasıflarına sahip yöneticinin azlığı idi. Padişah'a yardımcı olmaları ve danışmanlık yapmaları beklenen bu zümre yeteneksizlik, tembellik, hainlik gibi olumsuzluklara sahipti. Aralarında çıkar çatışması mevcuttu. Kıskançlık, birbirleri aleyhinde çalışmak ve fesat çıkarmak yaygındı. Din ve devletin istikbali tehdit altında iken bile şahsi menfaatlerini korumaya çalışanların sayısı az değildi. Padişah'ın devleti ve toplumu daha güçlü hale getirmeye yönelik fermanlarının uygulanmadığı da sıklıkla görülmekteydi. II. Mahmud, devlet adamlarını bir vazifeye getirirken işin iyi yapılacağı beklentisi içerisinde olmaktaydı. Ancak görevin gereğinin yapılmadığı hallerde birkaç uyardan sonra azil yoluna başvurmaktaydı. Dolayısıyla istenen nitelikte ricâl bulunamaması sebebiyle oldukça sıklıkla tayin-azil sürecinin meydana geldiği görülmektedir. Bu çalışmada II. Mahmud'un bizzat yazdığı yazılar ön planda tutularak konunun incelenmesine çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: II. Mahmud, Kaht-ı Ricâl, Osmanlı Devleti.

Abstract

When Mahmud II ascended the throne, the state struggled with internal rebellions and was at war with Russia. The young Sultan aimed to end the war as soon as possible. He wanted to achieve victory and sign an honorable treaty. However, during these years, the state was faced with multifaceted problems such as the sluggishness in state institutions, the disorganization in the Janissary Corps, the disorder in the financial structure, and the indifference of the people. The more important problem was the scarcity of administrators with the qualities of statesmen, which is called kaht-ı rical in Ottoman sources. This group, which was expected to assist and advise the Sultan, had the negative traits such as incompetence, laziness and treachery. There was a conflict of interest between them. Jealousy, working against each other and mischief were common. Even when the future of religion and the state was under threat, many tried to protect their personal interests. The Sultan's edicts to strengthen the state and society were often not implemented. When Mahmud II assigned a task to a statesman, he expected the job to be done well. However, in cases where the duty was not fulfilled, he would resort to dismissal after a few warnings. Therefore, it can be seen that the process of appointment and dismissal occurred quite often due to the lack of state dignitaries with the desired qualifications. This study examines this issue through the personal writings of Mahmud II.

Keywords: Mahmud II, Shortage of State Dignitaries, Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanması için büyük çaba harcayan II. Mahmud, cülusundan itibaren sürekli savaşlar ve isyanlarla mücadele etmekten o kadar yorulmuştu ki; 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdirilmesi amacıyla müzakerelere başlamaktan başka çare olmadığını ısrarla ifade edilmesi üzerine tepki, kızgınlık ve küskünlükle, “Benim murâdım ancak şeâiri-i diniyeyi i'lâdır. Başka garazım yokdur. Gâile-i saltanattan usandım. Varın Dâr-ı Fetvâ'da meşveret edin” demekten kendisini alamamıştı.¹ Hâlbuki 23 yaşında tahta çıkmış genç bir sultan olarak heyecanlı, idealist, dine ve devlete hizmet etmek isteyen, çevresindekileri de bu yönde etkilemeye gayret eden biri idi. Devlet-i Muhammediyye olarak nitelediği Osmanlı Devleti'ni² “mülk-ü mevrûs”u olarak gören ve bir karış toprağının dahi yitirilmesine razı olmayan,³ böyle durumların yaşandığı hallerde rahatının kaçtığı, gece gündüz hüzün, keder, uykusuzluk halinde bulunduğunu belirterek⁴ azametli, kudretli ve muzaffer bir devletin başında olmaya çalışan bir hükümdar idi.⁵ Bu davranış tarzı İslâm itikadına ve geleneksel anlayışa son derece uygun idi. Nitekim Tarihçi Âsım Efendi eserinde; Allâh'ın memleket ahvalinin iyi ve kötü yönlerini vekillerden değil padişahın soracağını, bir padişahın, “Ne yapayım bunlar böyle dedi ve böyle re'y eyledi. Ben dahi anlara i'timâd ü muvâfakat eyledim” sözünü Allâh'ın dinlemeyeceğini yazmaktadır.⁶

II. Mahmud, yönetim anlayışını 1809 yılı sonlarında Sadaret Kâimmakamı olarak tayin ettiği Cebeci Osman Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayûnda mealen şöyle açıklamaktaydı: “Bütün Muhammed ümmetinin Allah'ın emaneti olduğunu bilmelisin. Hepsini eşit tutarak halkın ve devletin işlerine vekil tayin edildiğini unutmamalısın. Fukaranın, zayıfların, diğer Müslüman ve gayrimüslimlerin, bütün memleketlerin emniyet ve istirahatleri için büyük gayret sarf ederek bu yüce hizmette bulunmayı saadet saymalısın. Şeriâta ve kanuna aykırı hareketlerden, İslâm'a yakışmayan uygunsuz amellerden uzak durup Allah'ın emirlerine riayet ederek İslâm'ın şiarlarını gösterip her gün Muhammed'in nurunun ışıklarını daha da ziyade etmeye çalışmalısın. Yapılması lâzım gelenleri ise şu şekilde tanımlamaktaydı: Muhtelif makamlara tayin olunan ricâlin kendi vazifelerinden başkasına karışmamaları, birlik ve bütünlüğe mugayir hareketlerin araştırılması, devlet işlerinin güzellekle ve beraberce görülmesi, nizam-ı âlemi ihlâl eden hallere dikkat edilmesi, ehil olmayanların istihdam olunmaması.”⁷

II. Mahmud bu ideallerini gerçekleştirebilmek için muhtelif mevki ve makamlara nitelikli devlet adamlarını getirmeye gayret etti. Ancak bu konuda çok şanslı olduğu söylenemez. En büyük talihsizliği, mücadele etmek zorunda olduğu düvel-i muazzama denilen Avrupalı devletlerin teşkilat yapılarının, askerî düzenlerinin, hukuk sistemlerinin, ekonomik güç ve teknolojik kabiliyetlerinin sürekli gelişme göstermesine karşılık kendi devletinin her bakımdan çöküş ve çözülüş sürecine girmiş olmasıydı. Padişah, neredeyse her gün askerî yapının bozukluğunu, malî durumun

¹ Ahmed Lütü Efendi, *Tarih-i Lütüfi*, II (İstanbul: Kütüphane-i Osmanî, 1299), 85. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, “Mahmud II”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara 2003), s.352-357.

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 524/25582, 525/25619, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi – Evrak (TSMA-E)*, 860/63, 861/2.

³ BOA, *HAT*, 250/14185, 300/17822, 319/18723, 1007/42251.

⁴ BOA, *HAT*, 250/14185, 524/25593, 525/25677, 526/25779; *TSMA-E*, 861/9.

⁵ BOA, *HAT*, 294/17483, 526/25783, 1007/42277.

⁶ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, I (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015), 648-649.

⁷ BOA, *HAT*, 525/25672. Benzer içerikteki başka bir hatt-ı hümayûn için bkz. *TSMA-E*, 860/48.

perişanlığını, cehaletin yaygınlığını, kurum ve kuruluşların ataletini derin teessürle müşahede etmekteydi. Bütün bu meselelerin üstesinden gelme iradesi kendisinde mevcuttu; fakat birlikte yol alacağı, güveneceği, yerine göre danışacağı devlet ricâlinden mahrumdu. Zira bu yıllar Osmanlı literatüründe kaht-ı ricâl olarak vasıflandırılan dönemlerdendi.

Bu araştırmada II. Mahmud'un daima şikâyet ettiği liyakatli ricâl yokluğu, bunun devleti etkileme derecesi ve sorunları çözmek için yaptığı teşebbüsler ele alınmaktadır. Araştırmanın kapsamı Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi öncesi ile sınırlandırılmış olup esas kaynağı hatt-ı hümayûnlar oluşturmaktadır. Hatt-ı hümayûn, padişahların çeşitli meselelerle ilgili olarak bizzat yazdıkları yazılara denilmektedir. Sultan, ya doğrudan kendi iradesiyle ya da takdim edilen muhtelif evrakları inceledikten sonra emrini yazardı.⁸ Bu emirler vesilesi ile padişahlar, siyasî, idarî, hukukî, dinî konularda kanaat ve görüşlerini ifade edebilmekteydiler. Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayûnları bu bakımdan oldukça kapsamlı veriler ihtiva etmekte ve düşüncelerinin tespitine fırsat tanımaktadır.⁹

1. “Kaht-ı Ricâl” Tabiri

II. Mahmud'un amcası III. Mustafa (1757-1774) devleti yenilemeye çalışan, bu uğurda çaba gösteren bir hükümdar olmakla birlikte gençlik yıllarında yaşadığı zor şartlar yüzünden bütün iyi niyetine, dürüstlüğüne ve çalışkanlığına rağmen buna liderlik yapabilme yeteneğinden mahrum idi. Koca Ragıp Paşa ve Muhsinzade Mehmed Paşa gibi iki yetenekli sadrazama rağmen her alanda iyi yetişmiş devlet adamı eksikliğinin sıkıntısını yaşamaktaydı. Cihangir lakabıyla yazdığı şiirlerinden birinde, devlete ait mevki ve makamların aşağılık karakterli, çıkarıcı kişilerin eline geçmiş olması sebebiyle artık işlerin düzelmesinden umudunu kestiğini yazmaktaydı.¹⁰ III. Mustafa'nın şikâyet ettiği vaziyet tipik bir kaht-ı ricâl meselesi idi.

⁸ Mübahat S. Küttükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994), 172-183; Bekir Koç, “Hatt-ı Hümayûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11 (2000), 305-313. Arşivlerde çokça rastlanılan asıl metinden kesilerek ayrı tasnif edilen hatt-ı hümayûnlar hakkında bkz. Yoichi Takamatsu, “Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümayûnlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), 115-157. Hatt-ı hümayûnlar, Sadrazam'a veya Sadâret Kâimmakamı'na hitap edilmesine göre “Benim vezirim”, “Kâimmakam paşa” hitabıyla başlamakta ve yapılacak olan işleme dair emirleri ihtiva etmekteydi. Elbette muhatap başka bir kişi ise hitap cümlesinde onun adı yer almaktaydı. Meselâ “Sen ki vezir-i gayret-semirim Mehmed Esad Paşa'sın”, “Sen ki vezir-i semirim Hüseyin Paşa'sın” gibi. *TSM-A-E*, 529/57, 861/14. Bu dönemlerde gerek hatt-ı hümayûnlar gerekse sadrazamlıktan gönderilen yazılarda tarih yer almamaktaydı. İdarî kalemlerde işlem gören belgeler ay sonunda tomar haline getirilip torbalara, sene sonunda da bu torbalar ayrı sandıklara konulup üzerlerine yılın son gününün tarihi yazılarak muhafaza altına alınmaktaydı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 76; İbrahim Baş, “Türk Arşivlerinde Tasnif ve Tasnif Sistemleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2019), 57. Günümüzde Osmanlı Arşivi'nde bulunan hatt-ı hümayûn katalogları incelendiğinde üzerinde herhangi bir tarih yazılı olmayanların gün ve ay olarak 29 Zilhicce şeklinde kaydedilmesi bundan kaynaklanmaktadır. Meselâ Alemdar Mustafa Paşa'nın 4 Cemaziyelahir 1223 (28 Temmuz 1808) tarihinde sadrazam tayin edilmiş olmasına karşılık ilgili hatt-ı hümayûn arşiv kataloğunda 29 Zilhicce 1223 (15 Şubat 1809) tarihli olarak kaydedilmiştir. BOA, *HAT*, 525/25654. Bu uygulama dolayısıyla, evrak doğru sandığa konulmuşsa, bir hatt-ı hümayûnun en azından yılını tespit etmek mümkündür. Şayet hatt-ı hümayûnun yazılmasına vesile olan bir belgede tarih varsa, kataloglarda genellikle o yazının tarihi yer almaktadır. Meselâ Trablus Beylerbeyi tarafından Bâbiâli'ye gönderilen bir yazı 17 Zilhicce 1241 (23 Temmuz 1826) tarihli olup üzerinde Sadrazam'ın arzı ile hatt-ı hümayûn bulunmaktadır. Belge katalogda 17 Zilhicce 1241 olarak kayıtlıdır. *HAT*, 292/17431. Hâlbuki ulaşım, dairelerdeki işlemler dikkate alındığında hatt-ı hümayûnun yazılış zamanı doğal olarak birkaç ay sonrasında ait olmaktadır.

⁹ Bekir Koç, “II. Mahmut'un Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayûnları” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1996) adlı çalışmada, padişahın doğrudan beyaz bir kâğıt üzerine yazdığı yazılara yer verilmektedir. Bu araştırmada böyle bir ayırım yapılmamıştır.

¹⁰ III. Mustafa'nın meşhur şiiri şöyledir: “Yıkılıp dur bu cihân sanma ki bizde düzele / Devleti çarh-ı denî virdi kamu mübtezele / Şimdi ebvâb-ı saâdette gezen hep hazele / İşimüz kaldı hemân merhamet-i Lem-yezel'e”. Tayyar-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, IV (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), 124.

Kaht-ı ricâl tabiri ile çoğu zaman XIX. yüzyılın sonlarındaki yönetim kadrosunun kastedildiği zannedilse de;¹¹ Osmanlı kaynaklarında bu tabir, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önce seyrek, sonra da sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Meselâ XVI. yüzyılın sonlarında yaşadığı anlaşılan Abdülatîf bin Durmuş Fâkih Karamânî, *el-Meslekü bi-Mi'râcü'l-Müştâkîn ve Minhâcü'l-Müttakîn* adlı eserinde kendisinin kaht-ı ricâl döneminde yaşadığını ifade etmiştir.¹² 1605 yılında vefat ettiği tahmin edilen Şâh Velî Ayıntâbî de *er-Rihletü's-Seniyye* adlı eserinde, mürşidi Yakup Efendi'nin kaht-ı ricâl döneminin yaşandığından bahsettiğini anlatmıştır.¹³ Bosnalı şair Nergisî, 1628 yılında Banaluka'da kadı iken kaht-ı ricâl'in ortaya çıkardığı zaruret yüzünden *Vaşfu'l-Kâmil fi Ahvâl-i Vezîri'l-Âdil* adlı eserini kaleme aldığı yazmıştır.¹⁴ XVII. yüzyılın meşhur vezirlerinden olan Siyavuş Mustafa Paşa, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa gibi adı sanı pek de bilinmeyen, şan ve şöhret sahibi olmayan birisinin Sadaret makamına getirilmesinin kaht-ı ricâl sebebiyle olduğunu dile getirmiştir.¹⁵ Meşhur vezirlerden Canikli Ali Paşa'nın yazımını 1776 yılında tamamladığı *Tedâbirü'l-Gazavât* adlı eserde yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: “Evvel şanlı mirmîrânlar ve işe yarar binbaşılar ve sâir ağalar var idi, şimdi kaht-ı ricâl oldu, elbette anların göreceği işler şimdi vüzerâya düdü, öyle olunca nefsâniyyet idecek vakt değildir, gayret-i diniyye ve sadâkat-i pâdişâhîde bezl-i makdûr itmek alâdan ednâya varınca cümlemizin farize-i zimmetidir.”¹⁶ Ebûbekir Râtib Efendi, Mısır'da çıkan bir isyan üzerine kaleme aldığı 12 Ekim 1787 tarihli layihasında, bu eyaletteki bazı beylerin kudret ve servetlerine dayanarak geleceği düşünmeden, “Devlet-i 'Aliyye'yi böyle bir kaht-ı ricâl ve vüzerâ vakitlerinde” huzursuz edebileceğinden söz etmiştir.¹⁷ Nizam-ı Cedid Defterdarı Mehmed Emin Behîç Efendi ise *Sevânihü'l-Levâiyh* isimli eserinde, devletin kaht-ı ricâlden korunabilmesi için eğitim ve istihdam politikalarının kat'î kurallara bağlanmasını gerekli görmüştür.¹⁸

Verilen bilgilerden kaht-ı ricâl tabiriyle kastedilenin; alanında ihtisaslaşmış, işini bilen, ehliyet ve liyakat sahibi olan, adaletli ve hakkaniyetli görev yapan, kanunlara ve nizamla uygun davranan, devleti ve tebaayı koruyup gözeten devlet adamlarının bulunmaması keyfiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bazı müellifler tarafından XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan yönetim krizlerinin bu şekilde ifade edilmesi; önceki yıllardaki başarılı idarecilere olan özlem ve hayranlığı, yaşamakta olan olumsuzluklar karşısındaki endişe ve hayal kırıklığını göstermektedir. Bu açıdan

¹¹ Böyle düşünülmesi, bilhassa basın-yayın sektöründe etkili olan kalemlerin hükümetin icraatlarını, bu tabiri de kullanarak tenkit etmeye ağırlık vermelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Meselâ Namık Kemal'in bir makalesinin başlığı “Sebeb-i Kaht-ı Ricâl” idi. *İbret*, Sayı 38 (12 Teşrin-i Evvel 1288/24 Ekim 1872). II. Abdülhamid'e muhalefeti ile tanınan Mahmud Celaeddin Paşa, *Âsaf* mahlasıyla yazdığı “Der-şikâyet-i Kaht-ı Ricâl” başlıklı kasidesinde devlet görevlilerini ağır şekilde eleştirmekteydi. Hulusi Eren, “Âsaf'ın ‘Kaht-ı Ricâl’ Kasidesinde Sosyal Eleştiri”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, V/4 (2021): 2131-2157.

¹² Birol Yıldırım, “Abdullah b. Durmuş Fâkih Karamânî'nin ‘El-Meslekü Bi-Mi'râcü'l-Müştâkîn ve Minhâcü'l-Müttakîn’ Adlı Eserindeki Tasavvufî Düşünceler”, *Karaman Araştırmaları –II*, Ed.: H. Muşmal, E. Yüksel, M.A. Kapar (Konya: Palet Yayınları, 2019), 430. Makalenin başlığında sehven *Abdullah* yazılı ise de makalede sürekli olarak *Abdüllâtîf* adı kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Hüsemaddin Erdem, “Abdüllâtîf Karamânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I (İstanbul 1988), 256.

¹³ Ali Öztürk, “Bir Süfi Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî'nin (V.1013/1605[?]) er-Rihletü's-Seniyye'si”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XX/2 (2020): 707.

¹⁴ Bahir Selçuk, Nurten Çelik, “Safvet-Beg Başağaç'ın Gözünden Nergisî”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVIII/2 (2018): 52.

¹⁵ Mehmet Fatih Gökçek, “Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, Tarih-i Sülale-i Köprülü: (Transkripsiyon ve Tahlil)” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 24-25.

¹⁶ Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa'nın Risalesi ‘Tedâbirü'l-Gazavât’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12 (1969): 145.

¹⁷ Fatih Bayram, “Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2019): 49

¹⁸ Ali Osman Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behîç'in Sevânihü'l-Levâiyh'i ve Değerlendirmesi” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992), 31.

bakıldığında esas itibarıyla XVIII. yüzyılın son çeyreğinden sonra meydana gelen krizler, buhranlar, isyanlar ve savaşlar tam anlamıyla kaht-ı ricâl döneminin yansımaları idi.

2. Kaht-ı Ricâlin Yansımaları: Liyakatsizlik, Usulsüzlük, İhanet

II. Mahmud, tahta cülus ettiği tarihten itibaren kaht-ı ricâl probleminin farklı veçheleri ile yüz yüze gelmek durumunda kaldı. Vükela, vüzera ve ulemadan ayân ve kadınlara; yeniçerilerden kamu alımlarını yapan mubayaacılar; mütesellim, nazır ve mübaşirlerden kasapbaşılara varıncaya kadar her kademedeki idarecilerin vazifelerini meşru, hakkaniyetli ve lâyıkiyle yapmadıklarına dair yüzlerce olaya şahitlik etti. Bir gün Tuna cephesindeki bir kalenin Ruslara teslim olmasına üzülürken ertesi gün suyollarını bozanlara karşı alınması gereken tedbirlere kafa yordu. Düşman karşısında savaşmayanları din ve devlet uğruna cihada teşvik ederken ilimle, maarifle, din ile alakası olmayan medrese talebelerinin zorbalıklarını bertaraf etmeye çalıştı. O, bütün bu süreçte devletin ve toplumun karşı karşıya olduğu temel sıkıntıyı insan unsurunda bulmaktaydı. Bu konudaki düşüncelerinin yer aldığı bir hatt-ı hümayûn şu şekilde özetlenebilir: “Vekillerde, memur ve kâtiplerde devlete sadakat ve dine riayet olsa memleketten fesat bertaraf edilir. İnsanlar acayip olmuş. Sadaret makamında yumuşak yüz bulduklarında kimi müderris olmak, kimi pâye elde etmek, kimi kapucubaşılık ve hâcegânlık talep etmek için rahatsız ederler. Böylelerinin çokluğu insaf ve merhameti mahvetmektedir. Faraza tayin yapılacak makam sayısı altmış ise taliplisi altı yüz olmaktadır. Hepsi rütbe veya terfi alamadığından devlete küsüp çeşitli rezilliklere ve fesatlıklara cüret etmektedirler.”¹⁹

Bu sırada hem 1804’te patlak veren Sırp isyanı hem de 1806’da başlayan Rus savaşı devam etmekteydi. Padişah’ın asıl düşüncesi bir an evvel savaşı sona erdirmek idi. Yalnız bunu yaparken topraklardan ve hükümlanlıktan asla taviz verilmemesinde kararlıydı. Bununla ilgili yazdığı hatt-ı hümayûnda özetle şu görüşlere yer vermektedir: “Bana miras kalan mülklerden feragat etmek şer’an ve kanunen caiz görülemez. Ancak birbirini müteakiben meydana gelen hadiseler sebebiyle tahta cülus ettiğimde asıl düşüncem harp kapısını kapatıp bir müddetten beri yokluğa ve hasara maruz kalan reaya ve berayamın emniyet ve istirahatlerini sağlamak idi. Ancak hasbe’l-kader harp devam ederek bu vakte kadar uzadı.”²⁰ Sultan’a göre asıl problem memleketi savunmanın herkese farz olmasına rağmen devlet adamlarının ve askerlerin korkaklığı, vurdumduymazlığı, hatta ihanet derecesine varan sorumsuzlukları idi. Şu sözler bir hatt-ı hümayûndan aynen alınmıştır: “Kâimmakam Paşa, adâ-yı dinin keyfiyeti müy-mû ma’lûm olmuş iken yine bunda olan davranışta bir betâet anlarım. Bu ne keyfiyettir?”²¹

Başka bir hatt-ı hümayûnda ise yaşanan çaresizlik mealen şu şekilde dile getirilmekteydi: “Diyelim ki birkaç bin adam tedarik edilip Hotin ve İsmail kaleleri geri alındı, bu kalelerin muhafazası kime bırakılmalıdır? Kalelerin mühimmatı nereden tanzim edilecek, bunun için top var mı, hastalıktan ne kadar topçu vefat etti, kalan kaç kişidir? Top arabası, top, barut, gülle mevcudu ne kadardır? Bir kere yoklaması yapıp ortaya konuldu mu? Bu işlerin mükemmel şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Rusların anlaşmayı çığnemesinden dolayı misliyle mukabele edilmesi caizdir. Amma bu işler kimler ile görülmelidir? Sadrazam’ın acil bir yazısını göndermek üzere tatarın harcırahı ancak üç günde tanzim olunur iken bu maslahatlar nasıl halledilmelidir? Beş-on bin

¹⁹ BOA, TSMA-E, 710/79.

²⁰ BOA, HAT, 1007/42251.

²¹ BOA, HAT, 473/23167.

adam hazırlanıp Hotin ve İsmail kaleleri geri alındı diyelim ama asıl mesele bu değildir. Esas mesele her ihtimali önceden enine boyuna düşünmektir. İş budur ki gerisi getirilmelidir. İranlı bu tertibimizden sefer açarsa nasıl olur diye tereddüt olunuyor ya, bunlar sefer başlangıcından önce hatıra gelmez mi?”²²

Tuna cephesindeki askerî dağınıklığın, idarî yetersizliğin, memurlarda ve halkta olan moralsizliğin giderilebilmesi için seksen yaşlarında olan Yusuf Ziya Paşa Sadaret makamına getirilmişti. Paşa'ya hitaben yazılan 29 Nisan 1809 tarihli hatt-ı hümayûnda devletin ve toplumun içerisinde bulunduğu durum şöyle izah edilmekteydi: “Bir müddetten beri devlet kurumlarına hülûl eden bazı müfsitler, kadim usul ve kaidelerden uzaklaşıp şeriâtı ve kanunu ilga ederek kendi nefisleri için birtakım mekruh ve haram yollara sapıp memleket sekenesini ihtilal ve kargaşaya düşürdüler. Bu yüzden halkın maruz kaldığı zulüm ve baskının haddi hesabı olmayıp cümlesi perişan durumdadır. Devlet adeta zelzeleye maruz kaldığından din düşmanlarının bu durumu kendileri açısından fırsat bilip taraf taraf İslâm memleketlerine hücum eyledikleri aşikârdır. Bu fitne ve fesadın meydana gelmesine sebep olanların çoğu kendi amellerinin cezasını ve ettiklerinin belasını buldular ise de, Müslümanlar arasında ekilen fesat tohumu ile kimsenin kimseye itimadı kalmadı. Serhat boylarından gelen feryatnamelere kimsenin aldırmadığı bir acayip ve garip hal ortaya çıktı.”²³ Başka bir hatt-ı hümayûnda da devlet işlerinde ihmalkârlık ve tembellik olduğundan dolayı yapılan mezâlim yüzünden ahalinin perişan olduğu, düşmanların fırsattan istifade ederek kabulü imkânsız taleplerde bulunarak muharebeye giriştikleri, bu yüzden kırk seneden beri cümle ahalinin perişanlığa düştüğü anlatılmaktadır.²⁴

Cepheye destek için yeni bir ordunun hazırlanıp yola çıkarılması için süreci dikkatle takip eden II. Mahmud, ilgililerden talep ettiği cephane, top, barut, çadır gibi malzemelerin dökümünün yer aldığı defterleri inceledikten sonra sert bir üslupla şunları yazmaktaydı: Halen mevcut olanlar önemsiz şeyler olup mühimmat yokluğu devlet için hakaret sebebidir. Mühimmat tanzimi namazın farz olması derecesinde önemlidir. Her malzemenin zamanında ve yerinde tertip edilmesine çalışmak elzemdir. Barut, çadır, top, top arabası, humbara gibi sefer araç-gereçlerinin en mükemmel şekilde tanzim edilmesi vacip derecesinde olup ihmal edilemez.²⁵ Sefer hazırlıkları için gereken paranın tedariki konusunda bazı ricâl tarafından Enderun hazinesine başvurulması önerisini öğrenen Padişah, esas meselenin paradan önce manevi kuvvete ve kudrete sahip olmak olduğunu belirterek,²⁶ hakikatte orduya aktarılan sınırsız düzeydeki paraya rağmen arzu edilen sonucun alınmadığını vurgulamıştır. Şu ifadeler II. Mahmud'un bizzat yazdıklarından alınmıştır: “Merhum emmim Sultan Mustafa'nın orduya gönderdiği akçenin hesabı yok idi. Bir iş görülmedi. Cennet-mekân pederim zamanında ve sonra kezâlik...”²⁷

II. Mahmud, yoğun çabalarına ve verdiği kesin emirlerine rağmen ordunun İstanbul'dan bir türlü hareket etmediğini görerek Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayûnda; yaz ortası olmasına rağmen ordunun hareketine dair bir emare olmadığını, düşman karşısında bulunan

²² BOA, *HAT*, 250/14185.

²³ BOA, *HAT*, 481/23566; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 433-435.

²⁴ BOA, *TSMA-E*, 860/48.

²⁵ BOA, *HAT*, 987/41800.

²⁶ BOA, *HAT*, 1007/42307.

²⁷ BOA, *HAT*, 1312/51054.

askerlerin yardıma ihtiyacı bulunduğunu, süratle cepheye hareket edilmesini emretti.²⁸ Eksikliklerine rağmen orduyu İstanbul'dan harekete zorlayan Padişah, bir taraftan depolarda bulunan savaş malzemelerinin sayım ve dökümünün yapılmasına dair talimat vermekte,²⁹ Edirne başta olmak üzere güzergâhtaki şehirlerde gerekli iâşe ve barınma hizmetlerinin aksamaması için gayret göstermekteydi. Bu sırada yaşanan ihmalkârlıklara şöyle tepki göstermekteydi: “Din düşmanlarının her hareketi malum iken tembellik gösterilmesi nasıl bir iştir? Edirne ve diğer mahallere askerler dalga dalga gelmekte iken lâzım gelen zahirenin hazır edilmesi, askerlerin sevk ve idaresi için dirayetli ve iş bilen bir memurun olması gerekli değil midir?” Sorunları çözmek için yeni memurlar tayin ettiğini belirterek endişe ve tereddütlerini hatt-ı hümâyûna şöyle yansıtmaktaydı: “Bu hususta özür ve bahâne eder olur ise ve ‘adem-i kabul gibi haller vukûa gelür ise tarafıma ifâde edesün. Bu nasıl keyfiyettir ve bu betâet nedir? Gevşeklik istemem, mukaddem olasın. Emrimi icrâyâ mübâderet eylesin.”³⁰

Ruslarla savaş bütün hızıyla devam ederken, üstelik şehirler kaybedilirken İstanbul'da hâlâ bir takım insanların “Seferin aslı yoktur, meram başkadır” şeklinde dedikodular yayılmasını düşmanın fesadına bağlayan II. Mahmud, Rusların karşısında duran ve sebat eden bulunmadığından başarı elde ettiğini ısrarla hatırlatmakta; ricâlin İngiltere'ye veya Fransa'ya güvenmemesini, devletin sadece kendi işine bakmasını tavsiye etmekteydi. Tuna boyundaki kalelerin tamir ve inşasına dair defterlerin gelmesinin üzerinden aylar geçtiği halde bina emini bile tayin olunmadığını hatırlatarak, sözle vakit geçirilip sonra “bunlara bakılmadı” denildiğini ama bakmayanın kim olduğuna dikkat edilmediğini vurgulamak suretiyle tepkisini dile getirmekteydi.³¹

Bükreş'te barış için müzakereler devam ederken bir din adamı tarafından gönderilen mektupta, Osmanlı murahhaslarının Rusların uygunsuz tekliflerinin ekserisini kabul etmeye meyilli oldukları, Sadrazam Ahmed Paşa'nın reddettiği, fakat celadet ve metaneti teşvik edici bir ferman gönderilmez ise onun da direncinin kırılacağı anlatılmaktaydı. Mektubu okuyan Padişah ümitsizlik içerisinde şunları yazmaktaydı: “Bu günlerde izhâr-i celâdet ve metânet lakırdı ve kâğıda yazılan yazı ile olmaz. Şimdiye değin Rumeli'den me'mûr askerlerin orduya erişmesiyle olur. Mâ-hazâ askerlerin ne keyfiyette olduğundan haber yok.”³²

Bükreş Antlaşması'na (1812) rağmen gelecekte yine Rus tehdidi ile karşılaşılabilceğini dikkate alan II. Mahmud, serhat boylarının ciddi anlamda takviye edilmesi konusunda ricâli zorlamaktaydı. Ancak yönetici kadronun liyakatsizliği, beceriksizliği, hatta ihaneti en büyük engel olarak karşıda durmaktaydı. Onun Sadarete yeni tayin ettiği Hurşid Ahmed Paşa'ya sadık bir adamı vasıtasıyla ilettiği tavsiyeler durumun vahametini açığa çıkarmaktadır: “Sadrazam Ahmed Paşa'nın adamı Şevki Hasan Efendi iblisin tekidir. Orduda bulunan reisülküttap biraz uygunsuz adamdır. Sadaret mektupçusu sefihlerden olup bilgi sattığı tahkik olunmaktadır. Her konunun bu şahıslara

²⁸ BOA, *HAT*, 1008/42361.

²⁹ BOA, *HAT*, 525/25717, 987/41801.

³⁰ BOA, *HAT*, 473/23167.

³¹ BOA, *HAT*, 525/25618, 596/29228, 1006/42207, 1007/42307, 1313/51114, 1313/51197. Savaş sebebiyle büyük ölçüde iâşe sıkıntısı yaşanması üzerine halk arasında, yiyecek darlığının sebebinin gemilerin Karadeniz'e çıkışının yasaklanması olduğu, genç padişahın devleti yönetmeyi henüz bilmediği, bilenlere de danışmadığı yolunda söylentiler yayılması üzerine II. Mahmud, zahire maddesini defalarca yazdığını, fakat gereğinin yapılmadığını, gemilere izin vermesi halinde “seferin aslı yok” inancındaki insanların bu durumu sözlerinin ispatı olarak kullanabileceklerini düşündüğünü belirterek “Muharip olduğu düşmanı ile hangi mahalde alışveriş olmuş, emsâlini gösterebilirler.” demekten kendini alamamıştır. *HAT*, 524/25601.

³² BOA, *HAT*, 336/19290.

ifade edilmesine gerek yoktur. ‘Ferman ile buyrultu onların ellerinden geçer? Nasıl edeyim?’ diye sorulacak olursa, acil bir mesele söz konusu olduğunda kendi seçtiği emin bir kâtime yazdırmalıdır. Bağdat ve Şam’daki meseleler Sadaret makamına bildirilmeden gerekli tedbirler alınarak sonuçlandırıldı. Bâbîâlî’ye havale olunsaydı ‘meşveret edelim’ denilerek mesele hakkındaki bilgiler satılabilirdi. Beylikçi İzzet Bey devletin sırlarını Fenerli Rumlara sattığı için idam edilmiştir.”³³ Şu ifade hatt-ı hümayûnda aynen yer almaktadır: “Vükelâ ve hademe ve küttâpta sadâkat ve diyânet olsa memâlikten fesâd mündefî olur. Bir madde vukûunda eğer ki isti’câl ise müktezâ-yı istiklâlî üzere icrâ ve eğer cesim bir madde ise hafiyeten taktır eylesin.”³⁴

Bu hatt-ı hümayûndan dokuz yıl sonra patlak veren Mora’daki isyan dolayısıyla II. Mahmud yine benzer yazılar yazmakta, sadece memurları değil bütün Müslümanları uyandırmaya çalışmakta, meseleye din ve millet kavgası olarak bakmakta olup zerrece iman olan herkesin elinden gelen bütün gayreti sarf etmesinin farz-ı ayn olduğunu, bir dakika durup dinlenmenin haram sayıldığını bütün memurların bilmesi için çırpınmaktaydı.³⁵ Ancak isyanın başından sonuna kadar her aşamasında ricâlin ihmali, ihtilafı, yetersizliği etkili olmuştur. Meselâ isyan sürecinde Gördes’deki birliklerin, ovalık bir alanda ve sekiz saat mesafede olan Anapolu’ya yardım etmek için en ufak bir gayret göstermemesi yüzünden adeta çileden çıkarak şöyle tepki göstermekteydi: “(Bu) ne derecede hamiyetsizliktir? Şiddetle cezalandırılmaya müstahak olmuşlardır. Hüdâ hakkı için Anapolu kalesinin düşman eline geçtiği haberini öğrendiğimden beri her gün efkârım artmış, rahatım kalmamıştır. Bu nasıl diyânetsizlik ve nasıl gayretsizliktir?”³⁶ Devrin vakanüvisti olan Mehmed Esad Efendi eserinde, vazifelerini lâyıkıyla yapmayan ricâlden ayrıntılı biçimde söz etmektedir. Meselâ Mora Seraskeri Mehmed Paşa’da rehavet ve sair memurlarda tembellik olduğunu, Kuşadası Muhafızı Reşid Mustafa Paşa’nın liyakatsiz ve acziyet içerisinde bulunduğunu, Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa’nın işe yaramayan cahil ve kaba birisi olduğunu, Rumeli Serakeri ve Tırhala Mutasarrıfı Ebulebûd Mehmed Paşa’nın şahsen bahadır olmasına karşılık kaba saba sözlerle memurları rencide ettiğini belirtmektedir.³⁷

Kaht-ı ricâl sorunu elbette sadece savaşlar ve isyanlar dolayısıyla devleti zor duruma düşürmemekteydi. Kamu hizmetlerinin her alanında bu problemin varlığı, yansımaları, şikâyetlere sebebiyet vermesi söz konusu idi. Saraydan emirler yağdırılmasına rağmen gerek İstanbul’daki sivil ve askerî ricâl gerekse taşradaki yönetici kadro adaletli ve muktedir bir idare için gerekeni yapmaktan uzak durmaktaydı. II. Mahmud, ricâlin bu durumuna şu sözlerle isyan etmekteydi: “Devletin askerî ve idarî işlerinin yoluyla tertip olunması lâzım gelir iken gerektiği şekilde müzakere olunamayıp maslahat geri kaldığından tekrar tekrar taktır yazmakla vakit geçirilmektedir. Bir tembellik var, sebebini anlayamıyorum. Herkes işleri el birliğiyle tutmamaktadır. Sadaret kethüdası ‘Bu reisin işidir’ diyerek devlete ait işleri görmezlikten gelmekte, reisülküttap da ‘Benim

³³ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, I (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 277-281’de İzzet Bey’in aşırı derecede içki tüketmesi ve fermanları alaya alması dolayısıyla da tepkileri üzerine çektiği anlatılmaktadır. *Câbi Tarihi*, I, 250-251’de ise borçlarını ileri sürerek orduyla birlikte sefere çıkmak istememesinden bahsedilmektedir.

³⁴ BOA, *TSM-A-E*, 710/79. Alınan tedbirler sayesinde Fenerli Rumlara para karşılığı gizli bilgi satılmasının engellendiği başka bir hatt-ı hümayûnda şöyle açıklanmaktaydı: “Gerek ricâl-i devletim gerek sâir tariklerde olan kullarım zaman-ı şâhânemde ırz ve edepleriyle mukayyed olup bir güne fesâda ve irtişaya meyl kalmamış iken bu Fenerli Rum kâfirlerini bir veçhile ıslâh kabil olmuyor. Bu tarafta rüşvet verip mansıb edecek semt bulamadıklarından Eflâk ve Boğdan’ı ifsâda sa’y ederler.” BOA, *HAT*, 1312/51078.

³⁵ BOA, *HAT*, 525/25702.

³⁶ BOA, *HAT*, 525/25677.

³⁷ Mehmed Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000), 224-294.

vazifem değil' diyerek kulak asmamaktadır. Bu yüzden devlet işleri geri kalmaktadır. Bunlar makamlarında eskidikçe alışkanlık ve meleke hâsıl edecek iken bıkkınlık gösteriyorlar. Devlete hizmet iyiliği başa kakmakla olmaz. Şûrâ meclislerinde afâkî sözlerle vakit geçirmekten ise bunlara bakılmalıdır.”³⁸ Şu tespitler de Sultan'a aittir: “Bâbiâli'de olan kalemler devletin sırlarının hazinesi olduğundan bunların belirli bir nizam altına girmesi lüzumludur. Ancak bazı kimseler 'Bana aittir ve benim sözüm olsun' diyerek düzeni bozmaktadırlar.”³⁹

Ricâlin hareket tarzının devletin şanına yakışır biçimde olmasını önemseyen ve “Ben ricâl-i devletin ahvâlinden gâfil değilim” diyerek her şeyin içyüzünü bildiğini söyleyen II. Mahmud, gerek memurlar gerekse halk arasında söylenti ve dedikodu gibi olayların meydana getirilmemesine bilhassa özen göstermekteydi. Buna dair bir misâl vermekle yetinelim. Sadaret Kâimmakamı Ahmed Hulusi Paşa'yı halleri meçhul adamları istihdam etmemesi, onlarla gizli kalması gereken konuları konuşmaması, dedikodulara göre tavır takınmaması konusunda şöyle uyardı: “Bu adamlar senin yanına gelip duyduklarını haber veriyorlar, fakat senin onlarla başka konularda sohbet etmediğini halk nereden bilecek? Çarşılı ve ocaklı kıyafetinde adamları görürler. Halleri meçhul olan adamların ve hademen var. O adamlar ile senin ne sohbet ettiğini kimse bilmez, herkes kendi zannına göre bir mana verir. Fesat erbabından olan bir ayânı kavasbaşı yaptığını bilenler ne düşünürler? Mahzurları işte yayılan havadislerdir. Yoksa senin bunu bir garaz için ettiğini demiyorum. Senin gayretin benim malumumdur. Ulufe maddesini 'Üç adamdan gayri kimse ile konuşmadım' diyorsun. Sadece onlarla konuşmuş olsaydın elbette duyulmazdı. Birkaç seneden beri bu kadar gizli tutulan konu açığa çıktı. Birinden kimse ipucu almasa, başkalarıyla da bir sohbet gerçekleşmese söylenti kulağıma gelmezdi. Zira benim işittiğim mahal ile onların hiç birisinin münasebeti yoktur. Şûrâ erbâbından biri senin hakkında yakınlarımdan birine bir şey aktarmış değil. Bu ana kadar ben işitmedim. Senden emin olmadıklarımı neden bildin? Bilir bilmez bir şeyler iddia edip vükela ile aranını soğumasına sebep oluyorlar. Sen vesveseye düşüp onlara muameleni değiştirirsen korkuya kapılıp hiçbir işe yaramazlar. Sen devlet için çalışıp gayret ettiğin müddetçe herkes sana itaat etmeğe mecburdur.”⁴⁰

Bürokratların sık sık karar değiştirmesi veya aynı konuda farklı kararlar vermesi II. Mahmud'un dikkatini çeken problemler arasında yer almaktaydı. O, böyle hallerin halkın zihnini bulandırdığını, idareye olan güvenini sarstığını, devlet işlerini karmakarışık bir hâle soktuğunu, gereksiz ve kifayetsiz yazılan ferman ve beratlar ile halkın itaatten çıkma derecesine geldiğini, devletin yalancı durumuna düşürüldüğünü belirterek, bir taraftan yasaklanıp bir taraftan emredilmesi halinde ona itibar olunamayacağını hatırlatmaktaydı.⁴¹ Yine sorduğu veya sorguladığı konularla ilgili işlem yapılmamasından dolayı tepki göstermekte ve bir işe başlandıktan sonra sonuçlandırılmasını, bir konu bitirilmeden yeni bir girişimde bulunulmamasını vurgulayarak böyle yapılmadığı durumlarda işlerin birbirine karıştığını, bunun da idarede çok büyük zorluklara sebebiyet verdiğini anlatmaktaydı.⁴² Ayrıca hükümete bir mesele intikal ettiğinde memurların konunun evveliyatını iyice araştırıp ona göre sağlam ve kesin hükümlerin verilmesini sağlamaları gerektiğine dikkat çekerek, “takriben şöyle olmuş” şeklindeki tabirlerden rahatsızlık duyduğunu vurgulamaktaydı.

³⁸ BOA, HAT, 1313/51114.

³⁹ BOA, HAT, 668/32610.

⁴⁰ BOA, HAT, 1425/58345.

⁴¹ BOA, HAT, 525/25613.

⁴² BOA, HAT, 290/17386.

“Böyle hususları kimler ediyor, niçin aranmaz?” demek suretiyle amir durumunda olanları sorumlulukları konusunda uyarmaktaydı.⁴³ Yine esnaf arasında çatışma konusu olan durumlarda meselenin iç yüzünün iyice araştırıldıktan sonra huzuruna arz edilmesini hatırlatmaktaydı.⁴⁴

II. Mahmud, bir vazifenin kim tarafından yerine getirileceğinin kat’i biçimde belirlenmesini isteyerek işlerin icrasının müphem bir grubun uhdesine verilmesini önlemeye çalışmaktaydı. Meselâ zecriye maddesinin ne şekilde düzenlendiğini sorduğu bir hatt-ı hümayûnda, memurların hizmet beğendirme düşüncesiyle işleri birbirine karıştırdığını, şimdiye kadar bir şey söylenilmediğinden dolayı aşırıya gidildiğini belirttikten sonra şu uyarıyı yapmaktaydı: “Kimsenin zâtı mültezim değildir. Doğruya hizmet etmeye baksınlar. Saib Efendi’nin uhdesinde çok me’mûriyet olduğundan bu kadar şeyi toplayıp pürüzsüzce görmek mümkün değildir. Sonra şöyle oldu, böyle oldu lakırdılarını dinlemem. Hemen şimdiden bu zecriyenin müstakil bir adamın uhdesine ihâlesiyle tanzîm ve icrâsına bakılsın.”⁴⁵ Vazifenin muğlak tutulmamasına dair bir misâl daha verelim. İstanbul halkının hiçbir konuda sıkıntı çekmemesi için bizzat inceleme yaptığı bir sırada suyollarının bozulduğunu gören Padişah, Sadrazam Rauf Paşa’ya şöyle demektedir: “Benim vezirim, Cumartesi günü suyollarının bozulduğu mahalle gitmiş idim. Senin de adamların orada idi. ‘Bir gün evvel bitirmelerini’ söyledim. ‘Saliya Çarşambaya kadar teknil ederiz’ dediler. Lâkin buna daima nezaret edip tamire muhtaç olan mahallerini vaktiyle haber vermek için müstakil bir adam memur etmek gerekecek. Bir mahal bozulduğu vakit sual olursa ‘Oraya filan karışıyor’ diye birbirlerinin üzerine atıyorlar. Gerek İstanbul’un gerek taksim sularının cümlesine bundan sonra su nazırı bakmalı, daima gezip dikkat ederek tamir gereken mahaller için vaktinde tedbirler alınmasını sağlamalı, bazı mahallerde bostan ve koyun sulamak için yolları bozmaya teşebbüs eden olursa haber vermeli diye hatırıma gelmektedir. Böylelikle su nazırı olacak şahsın; ‘Sonra benden sual olunur. Bir suçum çıkarsa cezalandırılırım’ diye dikkat etmesi sağlanmış olur.”⁴⁶

II. Mahmud’un devlet ricâline güven konusunda ciddi anlamda sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bundan dolayı Sadrazam’ın Büyükdere tarafına baş haseki vasıtasıyla kırk-elli adet kayık ile silahlı insanların gönderilmesini istediğini öğrenince sebebinin kendisine acilen bildirilmesini istemekte,⁴⁷ habersiz top atışları yapılmasına tepki göstermekte,⁴⁸ hatta emirlerinin uygulanıp uygulanmadığını bizzat tahkik etmekteydi. Meselâ İstanbul’da tedhiş, salgın hastalık, fuhuş, tecavüz mahalli haline dönüşen bekâr odalarının yıkılmasını emretmiş, daha sonra da bizzat olay mahallinde incelemelerde bulunduğu sadece birkaçının yıkıldığını görerek, böyle bir konu için iki defa yazı yazmasının

⁴³ BOA, *HAT*, 524/25599. Bir hatt-ı hümayûnda Darphane nazırının saf bir adam olduğunu vurgulayarak altın konusuna dikkat edemeyip dirhemi on altı kuruşa diyerek yanlış buyrultu yazdırmak suretiyle birtakım dedikodulara sebebiyet verdiğinden azledilmesini emretmiştir. *HAT*, 1272/49269. Çatalca’nın bir köyünde reâyânın rüşvet vererek kiliselerini tamir ettirmelerine rağmen konuyu araştıran yetkililere izinsiz yaptıklarını söylemeleri üzerine II. Mahmud; buna kimsenin cesaret edemeyeceğini, naip ile karye zabitanının hakikaten haberinin olup olmadığının iyice tahkik edilmesini, bu maddede cürmü olanların başkalarına ibret olacak şekilde şiddetle cezalandırılmalarını emretmiştir. *HAT*, 1314/51217.

⁴⁴ BOA, *HAT*, 1340/52416.

⁴⁵ BOA, *HAT*, 290/17386.

⁴⁶ BOA, *HAT*, 1533/95. II. Mahmud’un halkın gündelik ihtiyaçlarına yönelik çok sayıda hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır: İstanbul’da zeytinyağı ile sabuna konacak narh (*HAT*, 489/24003), gizlice fazla fiyattan sebze alım – satımı yapan yedi manav esnafının ticaretten men edilmeleri (*HAT*, 182/16829), Eminönü’nde halkı mağdur eden dükkânların yıktırılması (*HAT*, 300/17804), Bursa’daki fermenciler (elbiseleri sırma, yıldız vs. ile süsleyenler) esnafının dikicilik (terzilik) yapmamaları (*HAT*, 1580/10) ile ilgili hatt-ı hümayûnlar misâl olarak gösterilebilir. Başka bazı örnekler için de bkz. Koç, “Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar”, 67-85.

⁴⁷ BOA, *HAT*, 1313/51172.

⁴⁸ Koç, “Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar”, 12.

gerekmediğini, bazısını yıkıp bazısını bırakmanın nizam-ı âlemden olmadığını belirterek ilgilileri bir kere daha uyardı.⁴⁹

Memurların sadakatsizliğinden ötürü devlet sırlarının muhafazası için ilave tedbirler alınması Padişah'ın hassasiyet gösterdiği konulardandı. Bu yüzden Erzurum Valiliği'ne tayin edilen Celaledin Paşa'ya seraskerlik unvanı verilmesinin Erzurum'a varışına kadar gizli tutulması sıkı sıkıya tembihlenmişti.⁵⁰ Bağdat Valisi Said Paşa'nın azli hususunda Musul Valisi'ne gönderilecek talimatnamenin gizli tutulması, fermanların bizzat Reisülküttap tarafından yazılması, götürecek olan şahsa gizlice teslim olunması, harcırahın diğer memurların şüphelenmeyeceği şekilde gizlice ödenmesi, hatta bu iş için görevlendirilen Süleyman Efendi'nin de çok önemli bir vazifeye memur edildiğini anlamaması için tedbirler alınması emredilmişti.⁵¹

Bu yıllarda ilmiye mesleğine mensup olanların durumu da kaht-ı ricâl probleminin her alanda hissedildiğini ispatlamaktadır. Dönemin uleması zümrevi menfaatlerini muhafaza etmek, bu alana müdahale edilmesini engellemek maksadıyla kendi içerisindeki olumsuz tutum ve davranış sergileyenleri bile gizlemeye, koruyup kollamaya gayret etmekteydi. Bundan dolayı ıslah edilmesi lâzım gelen alanlarda bir iyileştirme yapılamamaktaydı. Hatta üç yıla yakın bir süre Şeyhülislâmlık görevinden bulunan Çelebizade Mehmed Zeynelabidin Efendi (1815-1818), II. Mahmud'un ıslahat düşüncelerine paralel olarak ilmiye sınıfında yenilik yapılması gerektiğini savunduğu için meslektaşları tarafından tepki ile karşılanmıştı.⁵² Dönemin tanıklarından olan Âsım Efendi'nin ulema hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: Ulema zümresi, çoğunlukla dünya makamlarına meylederek bütün gayretlerini buna sarf etmeye yöneldiler. Hâlbuki halkın kurtuluşu veya fesada uğraması, sultanların adil veya zalim olmaları ulemanın tutumuna bağlıdır. En iyi bilenin önde olduğuna yönelik geleneksel uygulamanın terk edilerek kıdemli olanın öne geçmesi yüzünden bazı cahil insanlar hakiki âlimlerin önüne geçti. İلميye makamlarının cahiller tarafından işgal edilmesi yüzünden hakiki âlimler işsizlik ve fakirlik yüzünden ilimle meşgul olmayı bıraktılar. Dolayısıyla iyiliği emredip kötülükten alıkoymayı hedefleyen hayırlı ameller de terk edildi. Eski devirlerde devletin büyük kuvvet ve kudret sahibi olması her biri Eflatun gibi olan dâhi âlimlerin fikir ve tedbirleri sayesinde olmuştur.⁵³

Ulemanın bu durumda olması sebebiyle II. Mahmud'un tenkit ve ikazlarından onlar da paylarını almaktaydı. Birkaç misâl verelim. Hıristiyan milletler arasında Kudüs'teki mukaddes makamlar / mekânlar konusunda öteden beri çok ciddi anlaşmazlıklar ve çatışmalar mevcuttu. Osmanlı sultanları mezhepler arasındaki tartışmalarda barışçıl yol bulmaya, denge gözetmeye daima özen göstermişlerdir. Bu konuda Hz. Ömer'in, Selahaddin Eyyubî'nin ve Yavuz Sultan Selim'in yaptığı

⁴⁹ Koç, "Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar", 88. Yine Kara Ali adlı birinin idamının Tersane Emîni'ne yazılmasına rağmen aradan geçen zaman içerisinde herhangi bir haber gelmediğini, bundan şüpheye düştüğünü belirterek Sadâret'ten bilgi istemekteydi. BOA, HAT, 525/25735.

⁵⁰ BOA, HAT, 278/16419.

⁵¹ BOA, HAT, 394/20831.

⁵² Bununla birlikte ıslah çalışmalarında usule aykırı davrandığına, bazı âlimleri haksız yere sürgün ettiğine, yakınlarının hızla yükselmesini sağladığına yönelik rivayetler bulunduğunu da hatırlatalım. Tahsin Özcan, "Zeynelâbidin Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIV (İstanbul 2019), 366-367.

⁵³ Âsım Efendi Tarihi, I, 648-649.

düzenlemeler referans alınmaktaydı.⁵⁴ Hıristiyan mezhepleri arasında büyük bir tartışma, 1808 yılında meydana gelen yangında zarar gören Kamame Kilisesi'nin kim tarafından onarılacağı konusunda yaşandı. Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu yer olduğuna inanılan ve Hıristiyanların hacı olmak maksadıyla ziyaret ettikleri bu kiliseye hizmet etmek her mezhep mensupları açısından önemli görülmekteydi. Rumlara, kubbeyi Rusya'nın desteğiyle aslına uygun olarak yeniden inşa etmeleri için izin verildi. Ermeniler, bu duruma itiraz ettiler ve mesele Kudüs ile İstanbul arasında çok sayıda yazışmaya konu oldu. Padişah'a göre ihtilâfın temel sebebi Kamame'deki tartışmalarda arşiv kayıtlarına ve bu husustaki şartların ne olduğuna müracaat etmeksizin taraflara birbirine mugayir emr-i âliler verilmesi idi.⁵⁵ İhtilafları sona erdirmek için toplanan meclisin yetersiz kalması üzerine II. Mahmud bizzat yaptırdığı araştırma sonucunda vardığı neticeyi şu şekilde izah etmekteydi: "Meclis azaları fikir üretmeyip dedikodunun artmasına sebep olmaktadırlar. Günlerce meclis toplansa da netice alınmaz. Bu konuda Sultan Selim tarafından verilen senetler esas kabul edilmelidir. Zira o devir vükela ve uleması bizim gibi olmayıp basiret sahibi idiler. Kamame'deki hizmet ve ayinlerin buna göre düzenlenmesinde zaten ihtilaf bulunmamaktadır. Çatışma konusu kilisenin tamiri hususunda olup kimsenin buna müdahale etme hakkı yoktur. Şer'i cevaz verildiği derecede tamiri lâzım geldiğinde devletimin reayasından dilediğime ihale ederim."⁵⁶ Böylelikle kutsal mekânların tasarrufu konusunda kadim uygulamaların devam ettirildiği, fakat mülkün devlete ait olması sebebiyle bakım – onarım gibi işlerin nasıl yapılacağına karar verme yetkisinin sultan da olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Bu dönemde medrese talebelerinin birtakım suçlara karıştıkları ve bundan dolayı sıkı şekilde takip edilip cezalandırılmaları da resmî yazışmalara konu olmaktadır. Hatt-ı hümayûnlardan anlaşıldığı kadarıyla bazı suhtelerin cemiyet oluşturdıkları, silahlı olarak gezdikleri, aralarında çatıştıkları, sürgün edilenlerin yeniden ve zorla medreselere girdikleri, sokaklarda gezerek halkı korkuttukları, kadınlara sarkıntılık ettikleri, engel olmak isteyen kolluk kuvvetleriyle çatıştıkları görülmektedir.⁵⁷ II. Mahmud bu olaylardan dolayı genellikle ihmalkâr davranan ulemayı sorumlu tutmakta, medreselerin Peygamber dönemindeki fesat yuvasına benzediğini şu şekilde anlatmaktaydı: "Adem-i takayyüd ve ihtimâmla bunlar medreselikten çıkıp dârü'n-nedve olmuş. Bu giderek azup hüsn-ü netice vermez."⁵⁸ Bir başka hatt-ı hümayûnda da şöyle denilmekteydi: "Hususiyle din düşmanımız olan düvel-i Nasara elçileri ehl-i İslâm arasında şikâkı görüp ne demezler? Talebe-i ulûmdanım diyen adamın silahla gezmesi ne demektir? Bunlar askerî midir ki eslihâ ile gezerler. Bunun def'i beher hâl matlûbumdur... Zira her gün bir türlü fesâd zuhûruyla benim ve kâffe-i ibâdullâhın rahâtı meslûb olmaktadır."⁵⁹ II. Mahmud, suçluların mutlak surette

⁵⁴ Hz. Ömer döneminde Kudüs'te yapılan düzenlemeler ve bazı mütalaalar için bkz. *Es'ad Efendi Tarihi*, 438-450. Yavuz Sultan Selim ile sonraki hükümdarlar tarafından yapılan düzenlemelere dair ayrıntılar için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 15-42; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001): 243; Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, III/3 (2011), 225-244; İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumluların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis, Ortadoğu Özel Sayısı*, I/1 (2016): 246-254. Yasemin Avcı, Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/29 (2019): 35-58.

⁵⁵ BOA, *HAT*, 1241/48258.

⁵⁶ BOA, *HAT*, 526/25754, 1241/48258, 1310/51021. Bu sırada konuya müdahale ederek ahitnameye riayet edilmesine dair talepte bulunan Fransa Maslahatgüzârına Padişah şöyle tepki göstermekteydi: "Ahidnâmeye benim riayetim vardır. Lâkin kendileri nice nice mahallerde riayetten nükül ediyorlar iken devlet-i aliyem sükût muamelesi ediyor." *HAT*, 1241/48258.

⁵⁷ BOA, *HAT*, 463/22663, 463/22666, 463/22676, 464/22742, 464/22747, 465/22767, 465/22777, 1320/51475.

⁵⁸ BOA, *HAT*, 464/22715.

⁵⁹ BOA, *HAT*, 464/22735.

cezalandırılmalarını, bu konuda müsamaha olunması halinde meselenin daha da fenalaşacağını belirterek zararının ulemaya da dokunabileceği konusunda uyarıda bulunmaktaydı.⁶⁰

Ulemadan olan bazı kişilerin uygunsuz davranışları da sık sık yazışmalara konu olmaktadır. Meselâ Şam Valisi Salih Paşa tarafından Şam Kadısı Emin Efendi'nin yaptığı uygunsuz hareketler anlatılarak mizacının daima şerre ve fesada meyilli olduğu, Şam'da rahat durmadığı gibi başka bir memlekete tayin edilmesi halinde oradaki halka da rahat vermeyeceği konusunda hükümete bilgi vermiştir. Paşa, Emin Efendi'yi tahrik ve iğfal ettikleri gerekçesiyle Takiyüddinzade Hasan Efendi, Kassam Kâtibi Abdurrezzak Efendi, Mahkeme Kâtibi Mehasinizade Mehmed Efendi ve mahkemenin iki tercümanını sürgün etmiştir. Şeyhülislâm'ın Emin Efendi'yi muvakkaten Medine'ye göndermeye yönelik teklifine Padişah tepki gösterdi. Emin Efendi'ye ilmiye tarikinde hayli yardım edildiğini, lâkin adamın yaratılışının fena olmasından dolayı ıslahının kabil olmadığını, böyle bir adamı Medine-i Münevvere'ye göndermeyi asla caiz bulmadığını, acele olarak Tarsus'a sürülmesini, hem Şam'a hem de Medine'ye münasip kişilerin tayin edilmesini emretmiştir.⁶¹

II. Mahmud'un çok sert tepki gösterdiği hadiselerden biri de; ulemadan Mekkîzade'nin kızının, Vasıf Efendi'nin büyük kızı Züleyha ile arasındaki sapkın ilişkiye katılmayan cariyesini cezalandırmak için başını tıraş ettirip Miskenler meskenindeki cüzzamlılar içine attırması olayı idi. Hadiseyi duyan II. Mahmud söz konusu olayda Sadrazam ile Şeyhülislâm'ı "Bizden kimse incinmesün deyu külliye te'dîbden feragat eylemekle" suçlayarak rahatsızlığını şu şekilde dile getirmiştir: "Benim vezirim, bu Mekkî kızının cariyeye maddesi ne garip şeydir? Makarr-ı saltanat-ı seniyyemde asla zâbit yok mudur ki, bir karı böyle şeye cesaret eder. Ne sen bî-edeblik edenleri tedibe sa'y edersin ve ne müftü dâimiz kavmini te'dîb eder. Ulemâya riâyet ve şeriâta hürmet böyle mi olur?" Yapılan tahkikat neticesinde Mekkî kızını ile zevcesi Murad Efendizade Arif Efendi'nin Mihaliç'e, Vasıf'ın kızı Züleyha'nın da Tekfurdağı'na sürgün edilmesine karar verilmişti.⁶²

Ricâlin ihmali, ihaneti veya iş bilmezliği yüzünden hazinenin büyük zararlara uğraması da II. Mahmud'un ele aldığı, tepki gösterdiği, sorumluların cezalandırılmasını sağladığı konulardandı. Meselâ gümrük idaresinde çalışan bazı Yahudiler, usulsüzlük yapmaları üzerine görevlerinden uzaklaştırılmışlar,⁶³ Yeniçeri Ocağı'nın para işlerini yürüten Behor İsak David Karmona hazineye verdiği zararlar yüzünden idam edilmişti.⁶⁴ Yine Darphane'ye külliyetli zarar veren Düzoğullarından Kirkor, Serkis, Mikail, Mıgırdıç adlı kişiler, zimmetlerine geçirdikleri paralarla yalılar, haneler bina edip Katolik papazları getirterek yaptırdıkları kilisede ayin icra ettirdikleri için idam edilmişlerdi.⁶⁵

Padişah, Galata ve Beyoğlu'nda asayiş bozan Frenkler ile Rum ve Ermenilerden İstanbul'un temizlenmesine dair verdiği emirlerin icra edilmemesine şöyle tepki göstermekteydi: Bu hususlarda bir taraftan kusur ve kabahat mı olunuyor? Niçin böyle uzuyor? Bu hususlar ne tür tedbir ve gayretle düzenlenecekse iyice mülahaza ve mütalaa edilsin. Hiçbir ferde fırsat verilmesin.⁶⁶ Benzer şekilde

⁶⁰ BOA, HAT, 463/22671. 1818 yılında meydana gelen olaylar üzerine Şeyhülislâm Çelebizâde Zeynelabdidin Efendi azledilmişti. Ayrıntılar için bkz. *Şânî-zâde Târîhi*, II, 807-812.

⁶¹ BOA, HAT, 505/24878.

⁶² BOA, HAT, 525/25708; *Şânî-zâde Târîhi*, II, 813.

⁶³ *Es'ad Efendi Tarihi*, 425-426.

⁶⁴ *Es'ad Efendi Tarihi*, 635-636.

⁶⁵ BOA, HAT, 1314/51203.

⁶⁶ BOA, HAT, 525/25687.

İstanbul’da bulunan Rusların attıkları silah seslerinden huzursuz olduğunu belirterek gece vakti herkes uykuda iken böyle yapılmasının niçin evvelce haber alınıp önlenemediğini sorgulayarak, bundan böyle meydana gelmemesine iyice gayret edilmesini emrederek şu önemli hatırlatmayı yapmaktaydı: “Nâsın mizâcî acâiptir. Gâvurlara bu derece müsaade olunur mu deyu herkes ağzına geleni söyler. Böyle birtakım kendini bilmez adamları söyletmeğe sebep olacak vak’ayı bâde’l-vuk’u def etmek muktezâ-yı sadakâtîtir. Bilmem niçin iğmâz olunur?”⁶⁷

Bu yıllarda ahaliye yönelik mezâlim sebebiyle sıklıkla adil bir idarenin tesis edilmesine dair eyalet ve sancaklara fermanlar gönderilmekteydi. Ancak temel problem ferman yazılmaması değil, gereğinin icra edilmemesi idi. Nitekim 1815 yılında halka yönelik her türlü zulüm ve kötülükten uzak durulmasına dair bütün vezirlere ve mirimiranlara fermanlar gönderilmiş idi. Ferman icabınca hareket edileceğine dair gelen cevapları okuyan II. Mahmud, Sadrazam’a şöyle yazmaktaydı: “Vüzerânın ahvâline daima dikkat olunmak lâzimedendir.”⁶⁸ İki yıl sonra yine aynı içerikte yazılan bir fermanın gereğinin yerine getirileceğine dair cevabî yazıları inceledikten sonra da; “Gerçi zulm etmemeğe taahhüd etmişler ancak Allâh vere tenbihât-ı şâhânemi lafzî murâd zannetmeyeler idi. Zira ardını boşlamayıp haber alırım” demek suretiyle işin takipçisi olacağını beyan etmiştir.⁶⁹ Başka bir cevabî yazıyı okuduktan sonra ise şu duayı yazmıştır: “Cenâb-ı Hakk tesirini halk eyleyip zaman-ı saadetimde fukaraya ve kâffe-i ibâdullâha asâyîş ihsân eyleye.”⁷⁰

Saraya ulaşan şikâyetlere nazaran halkı en fazla rahatsız eden meselelerin başında, vergilerin tarh ve tahsilindeki keyfilik ve yolsuzluklar ile bu suretle halka zulmedilmesi gelmekteydi. Özellikle kaza veya sancak yöneticileri yaptıkları kamu harcamalarını defterlere yazıp yılda iki defa rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım tevziâtında halktan tahsil etmekteydiler ki, en büyük yolsuzluk da bu uygulamayla söz konusu olmaktadır. Yöneticinin “harcama yapıldığı” iddiasıyla gerçekte kamu masrafı olmayan meblağları tahsil etmeye kalkışması ciddi çatışma konusuydu. Meselâ Filibe nazırı olan şahıs masraf defterine aslı esası olmayan harcamalar dâhil ettiği, etrafa verdiği ziyafetler ile dağıttığı bahşişlerin bedelini halka yüklediği, ahaliyi külliyetli zarara uğrattığı, yüksek miktarda vergi aldığı yolundaki şikâyetler üzerine azledilmişti. Ancak mazul nazırın gizli defteri olduğu, alacaklarının tahsil olunması yolundaki arzuhâli üzerine II. Mahmud, “Bu adamın ettiği kötülükleri ben bilmiyor muyum?” diyerek takdim ettiği defterlerin en ince ayrıntılarına kadar incelenmesini, onun defterine göre amel olunamayacağını, memleket ahalisinin kayıtlarda yer alan harcamaları kabul edip etmediğinin sorgulanmasını, daha sonra defteri kendisinin de görmek istediğini belirterek nazıra da haksızlık yapılmayacağını şöyle ifade etmiştir: “Matlûbu tebeyyün eyledikte Filibelüden aldırır, verdiririm. Bî-mucib kimesneye zulmü revâ görmem ve gadr etmem amma fukarâya gadr olunmuş bulduğum gibi icrâya mecbûrum.”⁷¹

Halka ağır gelen bir uygulama da iltizam sistemi idi. Mevcut uygulamadan çoğunlukla üst düzey askerî zümre, ayân ve eşraf ile bunlarla işbirliği halindeki mültezimler kazanç sağlamaktaydı. Bu durum hazineye zarar verdiği gibi halka da mezâlim olarak yansımaktaydı. Meselenin üzerinde ehemmiyetle duran II. Mahmud, 1811 yılından itibaren iltizam ve mukataaların gittikçe devlet

⁶⁷ BOA, HAT, 526/25779.

⁶⁸ BOA, HAT, 279/16457.

⁶⁹ BOA, HAT, 282/16740.

⁷⁰ BOA, HAT, 278/16406.

⁷¹ BOA, HAT, 1310/51058, 525/25644.

kontrolüne alınmasını sağlamaya çalıştı.⁷² Ancak uygulamanın kolay olmadığı görülmektedir. Devlet ricâlinin uhdesinde bulunan mukataaların külliyetli para mukabilinde mültezimlere verilmesi, onların da mukataa faizlerini artırmak suretiyle ahaliye zulüm yapmaları şikâyet konusu olmaktaydı. Sadrazam tarafından iletilen bu bilgiler üzerine Padişah görüşlerini 1815 yılına ait hatt-ı hümayûnunda şu şekilde ifade etmiştir: “Âlem acaip olmuş. Bir eyalette büyük bir mukataası olan kimi vükela dilediği mültezime vermeyi murat etmektedir. Ancak şartlara mugayir olduğundan temessükü zaruri olarak sancak mutasarrıfına verip ‘Filan adama verin size hizmet eder’ diye şiddetli tavsiye mektuplarıyla o adama vermeğe vezirleri mecbur ettirdiler. Zaruri olarak kapı kethüdaları da bu usule teşebbüs eylediler. Zam hususu dahi yine bu taraftan tavsiye mektuplarıyla oldu. Darphane, Tersane ve Evkâf-ı Hümayûn mukataalarına ben zammı uygun bulmadığım halde sair insanlar ve evkâf mütevellileri niçin zam ile verirler? Vakıflar perişan ise imarına fukara mı memurdur? Muteber sarrafi olmayan vezirler ve mirimiran mukataa almasınlar.”⁷³ Ancak yolsuzlukların devam etmesi üzerine iki yıl sonra yazılan hatt-ı hümayûn ile işin başka bir yönü de izah edilmekteydi: “Mukataa ve malikâne sahipleri iltizam bedellerini her sene artırıp tahsil işini de derebeyleri ile mütegalibeye vermektedirler. Böylelikle fukara halka zulüm etmektedirler. Bundan başka ürün kıtlığına da bir nevi sebep olmaktadırlar. Hiç birisinin bedeli önceki senedeki bedeli aşmamak şartıyla ve İstanbul’daki sarrafların kefâletiyle bütün iltizamların eyalet valilerine ve sancak mutasarrıflarına verilmesini önceden tembih etmiş idim. Bundan maksadım mukataa, zeamet ve tımar sahiplerine gadretmek değildir. Kazalarda voyvodalar, subaşılar ve sair zabitanın çoğalıp fukara halkı rencide etmemesi, büyük iltizamların mültezimlerinin ‘Mukataa malını tahsil edeceğim’ diyerek vezirlerin ve mirimiranların nüfuzlarına halel vermemesi içindir. Yalnız mağduriyetlerin yaşanmaması için büyük olmayan ve valilerin işlerine sekte vermeyen mukataa ve malikânelerin sahipleri uhdesinde bulunarak dilediğine iltizam etmek üzere kavi nizama bağlanması münasıptır.”⁷⁴

İki misâl daha verelim. Şam valilerinin Kudüs’teki Fransız ruhbanlardan hediye namıyla aldıkları yedi bin kuruştan başka bir şey talep etmemeleri hususunda defalarca ferman çıkmıştı. Buna rağmen Vali Hafız Ali Paşa, Fransa manastırından yetmiş yedi bin kuruş talep etti. Ruhbanlar da kadimdeki usule göre belirlenen miktardan ziyade bir nesne alınmaması için Fransa Sefareti aracılığıyla talepte bulundular. Konuya dair arşiv araştırması yapıldığında daha önce kendilerinden fazla para alınmamasına dair fermanlar çıkarıldığı belirlendi. Takdim edilen evrakı inceleyen II. Mahmud, daha önceki fermanlar doğrultusunda yeni bir ferman hazırlanmasını emretti. Ayrıca Rum milletine verilen fermana da uyulmayarak yüz bin kuruş ziyade para alındığını tahkik ettiğini, milletleri rahatsız edecek şekilde haksız yapılan tahsilatın normal gelir hükmüne konulmasının uygun olmadığını vurguladıktan sonra ilgilileri şöyle ikaz etmekteydi: “Hilâf-ı fermânım bir guruh alındığına rızam yoktur. Reâyânın refâh ve asâyişi mütalaa olunmayıp sonra Rusyalı şikâyet ettikçe canımız sıkılıyor.”⁷⁵ Benzer biçimde Kandiye Muhafızı Reşid Paşa’nın da ahaliden haksız yere para aldığına dair kendisine ulaşan bilgiler üzerine derhal ikaz mahiyetinde sert bir yazı yazılmasını

⁷² *Şânî-zâde Târîhi*, I, 624-627. Meselâ bundan hareketle Anadolu Valisi Şâkir Paşa talebi üzerine Valide Sultan haslarından Kütahya sancağına bağlı Denizli hassı ile Darphane-i Âmire tarafından idare olunan Uşak mukataası kendisine ihale olunmuştu. BOA, *HAT*, 280/16609.

⁷³ BOA, *HAT*, 319/18705.

⁷⁴ BOA, *HAT*, 1313/51147. Bu tedbirler uzun vadede işe yaramış, böylelikle mâlikânecilerin ve ayânların ellerindeki malî imkânlar devlet adına hareket edenlerin kontrolüne geçmiştir. Mehmet Genç, “İltizâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), 157.

⁷⁵ BOA, *HAT*, 279/16502.

emretti. Sadrazam tarafından emrin yerine getirildiğinin bildirilmesi üzerine düşüncelerini aynen şöyle ifade etmiştir: “Benim vezirim, bundan merâmım kendilerini çekip yoluyla hareket etsinler demektir. Bir kaçını te’dîb eyledik, bazıları mu’tenî olmuş ise de yine bazıları huylarından geçmiyorlar. İcâleten yazup gönderdiğin isâbet olmuş. İnşallah biraz kendine gelür.”⁷⁶

3. Kısır Döngü: Tayinler ve Aziller

Kaht-ı ricâl probleminin üstesinden gelebilmek için II. Mahmud, sık sık tayin – azil yöntemine müracaat etmek durumunda kaldı. Ancak böyle bir tercihin kalıcı ve uzun vadeli faydalar sağlamaktan uzak olduğu aşikârdır. Üstelik yönetici kadronun sıklıkla değiştirilmesi çoğu zaman idarî istikrarsızlığı beraberinde getirmekteydi. Siyasetnamelerde çoğunlukla tenkit edilen hususların başında bunun gelmesi boşuna değildi. Öte yandan başarısız diye azledilen bir şahsın bir süre sonra yeniden birtakım önemli vazifelere getirilmesi oldukça rastlanılan bir keyfiyetti. Bu demektir ki, ya azledilirken hatalı değerlendirme yapıldı yahut elde başka seçenek bulunmamaktaydı. Ricâl arasındaki çekişme, garaz, fitne, ayak oyunları gibi sebeplerle haksız yere azledilenlerin olduğunu da unutmamak gerekir. Bu noktada cevaplandırılması gereken soru Padişah’ın konuya nasıl ve hangi yönden baktığıdır.

II. Mahmud’un ilk zamanlardan itibaren sık sık ricâl değişikliğine gitmesi dolayısıyla hakkında yapılan tenkitlerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Hatt-ı hümâyûnlara bakıldığında, esasında devlet görevlilerinin tayin edildikten kısa bir süre sonra azledilmesine olumlu bakan bir sultan olmadığı görülmektedir. Memurların sık sık azledilmelerinin hem kendilerinde hem de kamuoyu nezdinde olumsuz değerlendirmelere yol açtığını dikkate aldığını yazmaktadır. Buna rağmen böyle kararlar vermesinin belirli gerekçelere dayandığını, memur değişiminin sebatsızlıktan değil de ilgililerin tembellik, ilgisizlik veya iş bilmezliklerinden kaynaklandığını 1809 yılına ait bir hatt-ı hümâyûnda şöyle açıklamaktadır: “Makam sahiplerinden bir kısmının vakitsiz değiştirilmelerinin halk arasında bizim sebatsızlığımıza atfedildiğini, bu durumun memurların işlerinde usanç göstermelerine yol açtığını bilmekteyim. Bazı kimselerin din ve devlete zarar verdikleri, veditullâh olan reaya ve berayanın perişanlığına yol açacak batıl davranışlara yöneldikleri, bazılarının da memur oldukları hizmetlerde tembellik yaptıkları, vazifeleri olmasına rağmen üzerlerine alınmayarak halkın işlerinin ertelenmesine sebep oldukları, sadece kendilerini muhafaza kaygısına düşerek halkın devletin adaletinden ümidini kesmesine sebep oldukları görülmektedir. Böyle hallerin olmasına karşılık değişikliğe gidilmesinde sorumluluk kendilerinde mi yoksa halifede midir? Bunu idrak sahipleri zaten anlayacaklardır. Doğru yolu bulmaları için defalarca anlattığım halde tembihlerim yeterli olmamıştır. Kendini muhafaza eylemek işi şeriâtın ve kanunun tatbiki ile olur. Zihninde fesatlıklar tasavvur eylediği halde fiiliyata geçirmek için vaktin müsait olmadığını hissedip fırsat ortaya çıkıncaya değin erteleyenleri, üzerine iş almayıp oyalayanları ve halkın işlerini iptal edenleri nice istihdam edeyim? Bundan dolayı değişikliklere sebep olanlar ilgili makam sahipleridir. Kendi işine adilâne şekilde mukayyet olan, masraflarını maaşlarına göre yapan ve işlerinden başka maddelerle uğraşmayanlar ile doğru yolda hareket edenler hakkında devamlılığım ve sebatım sürmektedir. Allah işlerinde başarı ve selamet versin. Fakat doğru yoldan sapıp Allah’ın rızası hilafına harekete cesaret edenlerin fiillerinden dolayı cezalandırılmaları meşrudur. Dolayısıyla vefasızlığın ve sebatsızlığın kimde olduğu aşikârdır.”⁷⁷ Padişah’ın bundan on yıl kadar sonra yazdığı hatt-ı hümâyûnda da aynı bakış açısını sürdürdüğü görülmektedir. Bir makama tayin

⁷⁶ BOA, HAT, 1338/52286.

⁷⁷ BOA, HAT, 525/25712.

edilenlerin zamanla buna lâayık olmadıklarını anlamasına rağmen kendilerine yine de belirli bir süre için ruhsat verdiğini, sadakat ve doğruluk ile hizmet etmeleri ümidiyle vazifelerine devam etmelerine müsaade ettiğini belirterek aynen şöyle yazmaktaydı: “Bazılara ruhsatım ve müsaade-i hümayûnum erzânî kılınmak mücerred sıdk u istikâmet ile hizmet eylemeleri içindir. Yoksa icrâ-yı mezâk ve hevâ ve hevesleri için değil idi.”⁷⁸

Padişah'ın bu konudaki tavrına 1809 senesi sonlarında Sadaret Kâimmakamlığı'na tayin edilmiş olan Cebeci Osman Paşa'nın azledilmesi örnek olarak gösterilebilir.⁷⁹ Osman Paşa önce uyarılmış, sonra da gereğini yapmadığı için azledilmiştir. Hatt-ı hümayûnlarda süreç şöyle anlatılmaktadır: “Bu günlerde halk arasında birtakım çirkin sözler dolaşmaktadır. İyice araştırdığımda bazılarının senin gereksiz davranışlarından kaynaklandığı görülmektedir. Yeniçeriler hakkında kendini bilmez ve işittiği şeyin manasını anlamaz heriflerin yanında söylediğin şeyler dedikodulara yol açmakta ve zabitanın kulağına gidip güvenlerini zedelemektedir. Şimdi de bir koltukçu herif gündüz çarşıda koltukçuluk edip gece musahip gibi senin yanında oturmuş. Yine Memiş Baba namında bir haseki tekaüdü adamı havadis edinmek için memur etmişsin. Vezirlerin böyle adamlar ile sohbet etmeleri halkın güvenini ortadan kaldırmaktadır. Senin gizlice temin ettiğini zanneylediğin havadisler tümüyle sekbanbaşı ve sair zabitanın kulağına gider. Bir havadis olduğunda onu derhal zabıtana haber verirler. Halkın sefillerine böyle şeyleri söylemek gayet zararlıdır. Ayrıca bir faydası da olmayıp rahatsızlıktan gayri netice vermez. Buna vezirlerin, devlet ricâlinin müdahale etmesi halinde, yine ‘Esamileri kıracaklar imiş’ şeklinde dedikodular peyda etmekten gayri bir fayda sağlamaz. Bunlar senin gayretinden ise dahi erbabını arayıp istişare etmeden böyle şeyler söylenmemelidir. Yeniçeri kışlasındaki Bektaşî Vekili, ‘Kâimmakam Paşa bana altın göndermiş’ diye iftiharla ona buna söyler imiş. Bunun aslı yok ise de işitenler ne mana verirler? En basit tefekkür ile bile anlaşılabilir. Şimdi Allah'a şükür ocaklı arasında bir dedikodu yoktur. Zabitanın cümlesi itaat üzere iken böyle aslı esası olmayan şeyleri konuşmak devletime ve sana bir fayda sağlamaz. Üstelik halkın sana olan güvenleri ortadan kalkar. Meramım seni korumak ve tembihte bulunmaktan ibarettir.”⁸⁰ Osman Paşa'nın beklendiği şekilde hareket etmemesi üzerine yerine İzmitli Halil Paşa tayin edildi. Bu vesile ile kaleme alınan hatt-ı hümayûnda Osman Paşa'nın azledilme sebebi şu şekilde açıklanmaktadır: “Kâimmakamlık makamına dirayet sahibi olduğu düşüncesiyle tayin edilmişti. Ancak göreve getirildiği günden itibaren Ruslarla devam etmekte olan sefer işlerine ve halkın meselelerine gayret sarf etmemekte, defalarca tembih edildiği halde faydası görülmemekte, fermanların süratle icra edilmesi lâzım iken böyle nazik bir zamanda gerekli gayret ve himmeti göstermemekte, her ne vakit hemen tanzimi vacip derecesinde mühim olan ve belki de büyük faydalar elde edilecek acil bir mesele ortaya çıktığında tehirine sebebiyet vermekte, elindeki önemli işlerin evrakını okumayıp mektupçu torbasında haftalarca tutmakta idi. Yine sefer zamanı olmasına rağmen askerî ocakların adlarını belirterek yol ve erkâna mugayir sözler söylemekteydi. Nefsanî heveslerinin etkisi altında kalarak kendisine ve adamlarına maddî menfaat temin etmek maksadını gütmekte, memurların değiştirilmesini talep etmek veya suç işleyen taşra görevlilerinden

⁷⁸ BOA, *HAT*, 526/25748 (25 Safer 1238/11 Kasım 1822 tarihinde Sadrâzam Salih Paşa'nın yerine tayin olunan Abdullah Paşa'ya (Deli) hitaben yazdığı hatt-ı hümayûn).

⁷⁹ Cebeci Osman Paşa, Ağa Mahmud Paşa'nın oğlu olup İzmit, Mora, Rumeli, Selanik valiliklerinde ve Varna muhafızlığında bulundu. 1809 yılında Sadâret Kâimmakamı olduysa da kısa bir sonra azledildi. Bilahare Anadolu Valiliği, Yenişehir ve Karesi Mutasarrıflığı yaptı ve 1811'de Gelibolu'da vefat etti. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, IV (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1304.

⁸⁰ BOA, *HAT*, 525/25704.

çıkarmak sureti ile vakit geçirmekte, vakte ve şartlara uygun olmayan emirlere cüret ederek irtikâba yönelmekteydi. İslâm'a yakışmayan batıl hareketlere cüret eden rezil insanları mahkeme marifetiyle cezalandırması vazifesi iken göz yummaktaydı. Bu hareketleri öğrenildiğinde kendisinin hemen azledilmesi halinde birbirini takiben yapılacak görev değişikliklerinin kararsızlığa yorumlanacağı düşünülerek defalarca ihtar edilmiş, çirkin davranışlardan uzak durması ve mühim sefer işlerini şahsî işlerinden önde tutması emredilmiş, fakat söylenenlere kulak asmayınca azl olunmuştur.”⁸¹

II. Mahmud'un oldukça sık sayılabilecek şekilde tayin / azil tercihinde bulunduğu makamların başında doğal olarak Sadaret kurumu gelmekteydi. 1808-1826 yılları arasında toplamda on dört defa sadrazam değişikliği söz konusu olmuştur. Bu da son derece önemli bir devlet görevi olan sadrazamların görev süresinin on beş ay gibi kısa bir süreye denk düşmesi demektir. Savaş ve isyan hengâmesinin doruk noktaya ulaştığı bu süreçte en uzun süreyle Rauf Paşa iki yıl dokuz ay, Hurşid Ahmed Paşa ise iki yıl yedi ay kadar görevde kalmıştı.⁸² Padişahın mutlak vekili olan ve tam istiklal ile vazife yapmak üzere tayin edilen sadrazamların görev sürelerinin kısalığı ister istemez başarısız yönetimlerde doğrudan doğruya etkili oldu.

Dönemin şartları gereğince sadrazam tayinlerinde Padişah'ın önceliği; askerî yönü güçlü, isyan ve savaş sürecini başarı ile yönetebilecek bir vezirin iş başında olması idi. Bu yüzden sırf III. Selim dönemindeki vazifesi sırasında önemli başarılar elde ettiği dikkate alınarak Yusuf Ziya Paşa Sadaret makamına getirildi (1809-1811). Hâlbuki Paşa bu sırada seksen yaşlarında idi. Üstelik kendisi de görevi kabul etmekte bir hayli isteksiz idi. Ayrıca hakkında Nizam-ı Cedid'in kurulmasındaki rolü sebebiyle yeniçeriler arasında olumlu düşünceler mevcut değildi. Bundan dolayı Paşa da yeniçerileri kuşkulandırmamak ve rahatsız etmemek için oldukça gevşek ve alttan alan bir tutum takılmaktaydı. Bu ise yeniçerilerin daha da şımarmalarına yol açtı. Ayrıca cephede peş peşe ağır mağlubiyetler yaşandı. Hatta Şumnu'dan ayrılmak istediğini bildirmesi üzerine II. Mahmud “rızası olmadığını” belirten cevap vermesine rağmen, “oturmak kudretimizde değildir” şeklinde karşılık vermek suretiyle hakkındaki bütün beklentileri boşa çıkardı. Bu durum Paşa'nın azledilmesine yol açtı.⁸³

Öte yandan başarılı icraat yapabilecek sadrazam tayinleri olmuş ise de vüzerâ ve ulema arasındaki mücadele ve menfaat kavgaları devletin ve halkın meselelerini çözebilecek bir otoritenin teşekkülüne engel olmaktadır. Özellikle cephede savaş olmasına, çeşitli yerlerde isyan hareketleri bulunmasına rağmen yeniçerilerin gaile çıkarması ihtimali her zaman mevcuttu. Böyle zamanlarda durumu kendi çıkarı için kullanan devlet adamları da eksik değildi ki, bunların başında Hâlet Efendi gelmekteydi.⁸⁴ O, Padişah'ın tereddütlerini istismar ederek esasında iyi iş yapabilecek olan sadrazamları kontrol altına almaya çalıştı, başaramadığında ise azledilmelerini sağladı. Meselâ Hurşid Ahmed Paşa (1812-1815) gerek valilik yaptığı yerlerde gerekse Sadaret hizmetinde başarılı işler yapmış, Sırp isyanını bertaraf etmiş birisi idi. Kendisi devletin düzene sokulabilmesi için öncelikle Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilmesini düşünmekteydi. Bu konuda II. Mahmud ile de

⁸¹ BOA, *HAT*, 524/25582. Osman Paşa, 13 Rabiülevvel 1225 (18 Nisan 1810) tarihinde görevden alındıktan sonra Limni adasına sürgün edilmişti. *Câbi Tarihi*, I, 626.

⁸² M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 6 cilt, ilgili şahısların biyografilerinin yer aldığı cilt ve sayfalar; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar – Türkiye*, II (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 950-951.

⁸³ BOA, *HAT*, 525/25618. Bkz. Neslihan Sansar, “Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)” (yüksek lisans tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019).

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi, Mehmet Said Hâlet Efendi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

hemfikir idi. Ancak Mart 1815'te yeniçerilerin yol açtığı, Hâlet Efendi ile Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin de destek olduğu olayları engelleyemediği için 1 Nisan 1815 tarihinde görevinden azledildi.⁸⁵ II. Mahmud, Paşa'nın merkezden uzak yerlerde hizmet yaptığından dolayı payitahtta vekil-i mutlak konumunda olan birisinde bulunması gereken devlet adamlığı vasıflarına sahip olmadığı için görevden alındığını yazmıştır.⁸⁶ Daha talihsiz bir örnek ise Benderli Ali Paşa olup sadece dokuz gün Sadrazamlık yapabildi. O, Mora isyanında Rumları destekleyici tavır ve davranışlarını tespit ettiği için Hâlet Efendi'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Ancak Hâlet Efendi daha önce davranarak kendisini azlettirdiği gibi üstelik Rum isyanı karşısında etkili mücadele etmediğini gerekçe göstererek idam edilmesini de sağladı.⁸⁷ Sadrazam Rauf Paşa da yine Hâlet Efendi'nin etkisiyle azledilmiş, Kaptan-ı Deryalık görevinden azledilen Hüsrev Paşa ise hışmına uğramamak için İstanbul'dan kaçmanın yolu olarak Trabzon Valiliği'ne razı olmuştu.⁸⁸

Şeyhülislâmlık makamında da benzer düzeyde tayin ve azil sürecinin işletildiği görülmektedir. İnceleme yapılan dönemde toplamda on bir defa tayin işlemi yapılmış, Dürrizade Abdullah Efendi (1808-1810, 1812-1815) ile Mekkîzade Mustafa Âsım Efendi'nin (1818-1819, 1823-1825) ikişer kez bu göreve getirilmeleri sebebiyle dokuz farklı şahıs şeyhülislâmlık yapmıştır. Böylelikle her bir şahsın ortalama görev süresi iki yıl kadardı. Bu sürede en uzun görev yapan toplamda dört yıl yedi ay ile Dürrizade Abdullah Efendi olmuştur. Şeyhülislâmların azledilme sebepleri farklılık göstermekle birlikte genelde Padişah ile uzlaşmazlık veya Hâlet Efendi'nin entrikaları etkili olmuştur. Meselâ Salihzade Ahmed Esad Efendi (1808-1808), Nizam-ı Cedid ıslahatlarını destekleyenlerin başında gelmekteydi. Bu yüzden Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında oldukça zor günler geçirdi. Ulemanın karşı çıkması sayesinde ölümden kurtuldu. II. Mahmud'un tahta çıkışından on dokuz gün sonra ikinci defa şeyhülislâmlık görevine getirildi (15 Ağustos 1808). Tayin edilmesinde yenilikçi oluşu önemli rol oynamıştı. Sekban-ı Cedid adıyla Nizam-ı Cedid'in yeniden canlandırılmasını destekledi. Bu faaliyetlerinden dolayı yeniçeriler tarafından azledilmesi talep edildi. Bu tavır Padişah'ı rahatsız etmekle birlikte kargaşanın daha fazla devam etmemesi için şeyhülislâmlıktan alındı.⁸⁹ Dürrizade Abdullah Efendi birinci görevinden kendisine güvenilmemesi ve yeniçerileri ayaklanmaya teşvik ettiğinden şüphelenilmesi sebebiyle; ikinci görevinden ise itaatsizlik ve zorbalık yapanların cezalandırılmasını tasvip etmeyerek fetva vermediği için azledilmişti. Çerkez Halil Efendi (1809-1811) Rum isyanı konusunda devletin etkili tedbir almasını engellemek isteyen Hâlet Efendi ile tartıştığı için, Yasincizade Abdülvehhab Efendi (1821-1822) ise Hâlet Efendi'nin aleyhindeki tezviratın etkisi ile görevden uzaklaştırılmışlardı.⁹⁰

Bu dönemde Yeniçeri Ocağı üzerinde de uzun süre etkili bir disiplin ve kontrol mekanizması kurulabilmiş değildi. Sultan, her ne kadar sık sık ağa değişikliğine giderek yanlış ve hata yapanların yerine daha başarılı olabileceğini düşündüğü yeni bir şahsı tayin etmiş ise de, genelde çok geçmeden

⁸⁵ Paşa'nın biyografisi için bkz. Cem Düzen, "Hurşid Ahmed Paşa (1762-1822)" (doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2022).

⁸⁶ Mehmet Doğan, "Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 12-16.

⁸⁷ *Şânizâde Tarihi*, II, 1131-1136. Ayrıca bkz. *Stiheyta Yenidünya* "Hâlet Efendi'ye Dair Bir Risale". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (Aralık 2009): 17-39.

⁸⁸ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 129-130.

⁸⁹ Bu arada yeniçerilerin de verdikleri senette devlet işlerine müdahale etmemelerinin şart koşulduğundan bahsedilerek bundan başka bir teklifte bulunmalarını tembihlenmişti. BOA, *HAT*, 463/22687. II. Mahmud, karakter olarak kendisine bir işin dayatılmasından asla hoşnut olmazdı. Nitekim Silahdar Mehmed Bey'in sadakatinden emin olmasına rağmen fazlaca dile gelmesi sebebiyle gaileyi bertaraf etmek için azletmeyi düşündüğünü, fakat hanesinin basılmasından dolayı, "Padişahımız bizden korkup silahtarını azl etmiş" diye ileri geri sözler söyleneceğinden ötürü tereddüt gösterdiği görülmektedir. *HAT*, 525/25620.

⁹⁰ *Sicill-i Osmani*, ilgili şahısların biyografilerinin yer aldığı cilt ve sayfalar; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 975.

ondan da memnun kalmadığı görülmektedir. Nitekim toplumda yirmi yedi defa ağa değişikliği gerçekleşmiştir. Bu da ortalama bir yıllık görev süresine denk gelmektedir. Bununla birlikte Kabakçı Mustafa isyanı sonrasında meydana gelen gelişmeler yüzünden, 1808 yılında beş defa ağa değişikliği olduğu, bazı ağaların ancak birkaç ay görev yaptıkları görülmektedir. Söz konusu dönemde Ali Ağa (1817-1821) en uzun süre görev yapan ağa olmuştur.⁹¹ Ağaların azledilmelerinde, genellikle yeniçeriler üzerinde hâkimiyet kuramama, askerlerin disiplinsizliğinden sorumlu tutulma, savaştan kaçınma, emre itaatsizlik gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Meselâ Ordu-yu Hümâyûn'da olan ocaklara bir sene süreyle mevâcib verilmediği gerekçesiyle gönderilen mevâcibi kabul etmeyen Yeniçeri Ağası Seyyid Ali Ağa azledilerek yerine Halil Ağa tayin edilmiştir.⁹² II. Mahmud'un Osman Ağa hakkında, "Asla zabt u rabta kudreti olmadığından erâzil ve eşhâs yüz bulup günde bir türlü fezâhat etmeğe başladılar. Biraz dahi uzar ise bir hadise tekevvün edeceği zâhirdir. Kendisinin azli münasip olacak." ifadesini kullandığı,⁹³ Hasan Ağa için "Hain değil ise de pek ahmak adam" dediği dikkate alındığında azil sebeplerindeki çeşitlilik daha iyi anlaşılacaktır.⁹⁴ Diğer taraftan Yazıcı Mehmed Ağa'nın bizzat yeniçeriler tarafından Mart-Nisan 1815'te meydana gelen olaylar sırasında şehit edildiğini; Ruscuklu Hüseyin Ağa (Paşa)'nın kendisine yönelik suikast ihbarı üzerine korunması amacıyla başka bir göreve atandığını dikkate almak gerekir.

Kaptan-ı deryaların görev süresine bakıldığında 1808-1826 arasında toplamda on iki ayrı şahıs görev yapmış olup ortalama görev süresi bir buçuk yıl olarak gözükmektedir. Ancak Hüsrev Mehmed Paşa iki ayrı dönemde (1811-1818 ve 1822-1827) arasında toplamda on buçuk yıla yakın bir süre kaptan-ı deryalık yapmıştır. Ondan sonra en fazla görev yapan kişi ise iki buçuk yıla yakın görev yapan Safranbolulu Abdullah Paşa olup diğerlerinin görev süreleri çoğunlukla daha kısa süreli idi.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin önemli bürokratik kurumlarından olan Reisülküttaplık ile Sadaret Kethüdalığında da sıklıkla tayin ve azil işlemine başvurulduğu görülmektedir. Bu dönemde toplam yedi farklı şahıs Reisülküttaplık görevinde bulunmuştur ki, ortalama iki buçuk yıllık bir süre söz konusu idi. Yalnız Galip Efendi, Seyyidâ Efendi ve Hamid Beyefendi bu göreve ikişer defa tayin edilmişlerdi. Seyyidâ Efendi toplamda altı yıla yakın, Galip Efendi ise dört yıla yakın görev yapmıştı.⁹⁶ Diğer önde gelen ricâle nazaran reisülküttapların görevlerindeki nisbi istikrar, dış politikanın ve diplomatik müzakerelerin önem kazandığı bir sürecin yaşanması dolayısıyla vazifesinde uzmanlaşmış kişilere olan ihtiyaçtı. Nitekim aynı yıllarda Sadaret Kethüdalığında yirmi bir farklı şahsiyet görev yapmıştı ki, bu da her birinin görev süresinin ortalama on ay kadar olduğunu göstermektedir. Bazı kethüdaların aralıklı olarak ikişer defa tayin edilmiş olduğunu dikkate aldığımızda daha kısa süreli tayin / azil işleminin gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.⁹⁷ Devletin dâhilî

⁹¹ Orhan Kılıç, "Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistemik Bir İnceleme (1750-1826)", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan*, Ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 253-268.

⁹² BOA, *HAT*, 340/19435.

⁹³ BOA, *HAT*, 337/19315. Ayrıca bkz. *HAT*, 339/19382, 341/19463.

⁹⁴ BOA, *HAT*, 341/19502.

⁹⁵ Mehmed İzzet Bey, *Harita-i Kapudanân-ı Derya, Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Haz. Cemil Sağlam, Ed. Göker İnan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2021).

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Recep Ahışalı, "Arşiv Belgelerinden Oluşturulmuş Reisülküttaplar Listesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 50 (İstanbul 2023): 1-88.

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Muzaffer Doğan, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi, Sadaret Kethudalığı*, (Ankara: Türk İdari Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016).

işlerinden sorumlu olan bu kurumdaki istikrarsızlık ister istemez ülke yönetiminde pek çok olumsuzluklara sebebiyet vermişti.

Verilen misâllerden de anlaşılacağı üzere problemler, yönetici kadronun şahsiyetlerinden ziyade sistemden kaynaklı idi. Devletin mevcut nizamı kaht-ı ricâlden kurtuluşu sağlayabilecek bir mekanizmaya sahip değildi. Esasında II. Mahmud da vaziyetin farkında idi. Sadrazam Mehmed Selim Paşa'ya yazdığı bir hatt-i hümâyûnda, kendisinin tebaanın zengin ve mutlu olmasını arzu etmesine rağmen ahalinin himayesi hususunda hiç kimsenin hakiki anlamda gayret göstermediğini, halkın vergileri isteyerek ödediğini, insanların bellerini bükenin bu olmadığını, voyvoda, mütesellim, kadı ve naipler tarafından edilmeyen mezâlimin kalmadığını, zulüm yapanlardan birkaçı şiddetli şekilde cezalandırılmadıkça diğerlerinin akıllarını başlarına almayacaklarını belirterek mezâlimin hafifletilmesi için meselenin müzakere edilip ne yapılması gerektiğine dair görüşlerin kendisine sunulmasını emretti. Bunun üzerine Şeyhülislâmlık makamında toplanan Şûrâ Meclisi'nde yapılan müzakereler neticesinde bir takrir hazırlanarak Sultan'a takdim edildi. Meclis'in vardığı sonuçlar Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi öncesine ait olması açısından önemlidir. Zira Osmanlı Devleti'nin bundan sonraki süreçte girdiği yol ayrımının ipuçları bu kararlarda kendisini göstermektedir. Şûrâ Meclisi'nin kararları şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Devlet-i aliyenin başı şeriâta bağlıdır. Bizler de ahkâm-ı şer'îye ile mahkûmuz. Buna nazaran böyle şeriâta aykırı olan hallerin her taraftan def edilmesi, Allâh'ın nusretine mazhar olunmasının alameti olacaktır. Dinin emrinde siyaset, yalnız avama ve şuna buna münhasır olmayarak şer'î siyasette avam ve ulema birdir.

2. Hükümet-i şer'iyemiz bu derece fesada varmış iken hiçbir işimizin ileri gidemeyeceği ve bu hal ile bizlere Allâh'ın nusretinin nasip olmayacağı bilinmelidir.

3. Reaya, cümleye vediatullâh olup bunlara yapılan her türlü mezâlimin def edilmesine ihtimam gösterilmesi fariza-i zimmettir.

4. Devletin istediği vergi ve saire ahali tarafından memnuniyetle eda edilmektedir, ancak bazı vüzera ve saire taraflarından kazalara gönderilen mübaşirler aşırı derecede hizmet-i mübaşiriye almaktadırlar. Yine tevziât defterlerine muhtelif adlarla haksız şeyler ilave olunmaktadır. Her bir kazanın tevzii defterleri altı ayda bir kere İstanbul'a gönderilmeli, gerekli incelemelerden sonra yazılı masraflardan usulsüz olanların çıkarılmasına önem verilmelidir.

5. Zahire memurları fukaradan satın aldıklarını noksan kaydetmekte, Tersane-i Âmireye bağlı kereste nazırlarının görevlendirdiği marangozlar ölçüye uymadığı iddiasıyla fukaraya eziyet etmektedir. Bunların def edilmesine bir kat daha dikkat olunması lâzım gelmektedir. Bu tür suçların külliyyen kaldırılmasını ihtiva eden Sadaret emirlerinin bütün eyaletlere yollanması, hilâfına hareket edenlerin şiddetle cezalandırılmaları, Fetva makamından bütün kadınlara ve naiplere gereken şer'î tembihleri ihtiva eden mektuplar yazılması icap etmektedir.

6. Ulemaya hürmet ve riayet gerekli ise de onların da arasında birtakım cahil ve zalimlerin olabileceği dikkate alınarak bundan sonra her hangi şekilde olur ise olsun şeriâta ve kanuna aykırı hareket edenlerin suçuna göre mahallinde siyaset veya başka şekilde cezalandırılmaları gerekmektedir.

7. Halen ilmiye mesleğinde şeriâta aykırı şeyler olmakta, şuna buna birtakım hevâî mansıplar verilmekte, şeri'î makamlar sair iltizamlar gibi insanlar arasında alınıp satılmaktadır. Bu suretle birtakım cahillere ilzam ve ihale olunmakta, hatta mürâsele-i şeriyelerin sarraf odalarında kâfirlerin aracılığıyla verilip alındığı duyulmaktadır. Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinde bazı vazifeler

rüşvetle satılmakta olup böyle davranışlar külliye şeriâta aykırıdır. Özellikle hevaî mansıp şer'an caiz olmayıp bu gibi makam verilen kişilerin şer'î yargılamada bulunmaları doğru değildir, verdikleri hükümler şer'an gayr-i sahih, kıydıkları nikâhlar fasittir. Bu yüzden hevâî mansıp verilmesinin, mansıp alınıp satılmasının, tahta başlık ve kadı kapı kethüdalıklarının külliye kaldırılması lâzım ve zaruridir. Kadıların işlerinin kazaskerlik muhızları tarafından görülmesi gereklidir.

Şûrâ meclisinde müzakere edilen bütün hususları harf harf okuduğunu belirten II. Mahmud; "Doğrusu bu meclise diyecek yok. Bilâ-ketm her tarafı açığa çıkartılarak müzâkere olunmuş. Pek mahzûz oldum." sözleriyle takdirlerini dile getirdi. Alınan kararlar doğrultusunda her türlü mezâlimin ve uygunsuzluğun ortadan kaldırılmasını ihtiva eden Sadaret emirnamesi ile Şeyhülislâmlık yazısının bütün mülkî amirlere, kadı ve naiplere yazılması kararlaştırıldı. Padişah, İstanbul'dan gönderilen yazıların camilerde yönetici ve ahalinin huzurunda okunmasını özellikle istedi.⁹⁸ Böylelikle, açıkça ifade edilmese de, önce Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi, sonrasında askerî, mülkî, iktisadî ve hukukî düzenlemelerin yapılmasıyla Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması süreci başlatılmış oldu.

Sonuç

II. Mahmud, zihniyet olarak devletin şanını muhafaza etmek ve yüceltmek arzusunda olan, ataları gibi tarihin zafer dolu sayfalarında isminin geçmesini sağlamak isteyen, memleketin dört bir köşesinde adaleti, refahı, saadeti temin etmek isteyen bir hükümdar idi. Bu yüzden tahta geçtiği andan itibaren öğrendiği, işittiği, gördüğü zulümler, düzensizlikler, isyanlar ve mağlubiyetler sebebiyle huzursuz ve mutsuz olduğunu, günlerce uyuyamadığını ifade etmekteydi. O, saat gibi işleyen bir sistem arzuldıkça devlet kurumlarının dört bir yandan perişanlığına şahit oldu. Muzaffer ordular teşkil etmek için çabaladıkça cephelerden mağlubiyet haberleri aldı. Dârülslâm'ın tehdit altında olduğunu gören her Müslümanın canıyla, malıyla, her şeyiyle cihada koşacağını umdukça derin hayal kırıklıklarına uğradı. Memleketin kendisine atalarından miras kaldığını ve bir dirhem toprağını kaybetmeye tahammülü olmadığını söyleyerek barış müzakerelerine karşı çıktıkça vilayetler kaybetti.

Şeriâta uygun davranmayı ve adaleti tesis etmeyi ulvî bir gaye olarak benimseyen II. Mahmud, kadim düzeninin bozuk yönlerini yeniden inşa etmeye, gerektiğinde bazı kurumları ortadan kaldırmaya saltanatının ilk zamanlarından itibaren niyetliydi. Fakat iç ve dış siyasî gelişmeler, devlet mekanizmasına tam anlamıyla hâkim olamayış, toplumsal desteğin ancak çok sonraları temin edilebilmesi gibi sebepler yüzünden uzun süre mevcut düzeni en iyi şekilde işletmek şeklinde bir maslahat takip etti. Özellikle asırlardır kaynakların dile getirdiği kaht-ı ricâl problemi her yönüyle bu yıllarda yaşanmaktaydı. Sultan'ın olumsuzluklarla mücadele etmek için elinde ehliyetli ve becerikli kadrolar mevcut değildi. Problemleri tespit ve teşhis edip çözümler sunabilecek sadakat sahibi, akli başında ve menfaat peşinde koşmayan danışmanları yoktu. Uzun süre şaşırtıcı ölçüde tesirinde kaldığı Hâlet Efendi'nin, kendisini yenilikçi, iş bilir ve hakkaniyetli şahsiyet olarak tanımasına aldanarak onun gerçek yüzünü geç fark etmesi, aslında mücadele etmesi gereken kişileri güçlendirdi, olumsuzlukları daha da artırdı. Her şeyi ince eleyip sık dokuyan II. Mahmud'un bu durumun farkında olmadığını söylemek eşyanın tabiatına aykırı gözükmemektedir. Muhtemelen Hâlet

⁹⁸ BOA, HAT, 463/22679.

Efendi'nin Yeniçeri Ocağı üzerindeki müthiş nüfuzu ve bunu kullanarak saray üzerinde kurduğu baskı düzeni; yetenekli, sadakatli, din ve devlet için bir şeyler yapmak isteyen ricâlin önünü kesti.

II. Mahmud'un uzun soluklu organizasyonu ile Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmayı başarmasından sonra tam anlamıyla devlete hâkim olmaya başladığı söylenebilir. Öncesinde kendi fermanının uygulanmadığından dert yanan Padişah, artık devletin en temel kurumlarında yapısal değişikliklere gidecek güce sahipti. Her ne kadar yine savaşlar ve isyanlar, bu yenilikleri daha verimli ve başarılı şekilde uygulamak için fırsat vermediyse de, Tanzimat sonrasındaki yeniliklerin temelleri olmak bakımından yapılanları önemli saymak gerekir.

KAYNAKÇA

I-Arşiv belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 182/16829, 250/14185, 278/16406, 278/16419, 279/16457, 279/16502, 280/16609, 282/16740, 290/17386, 292/17431, 294/17483, 300/17804, 300/17822, 319/18705, 319/18723, 336/19290, 337/19315, 339/19382, 340/19435, 341/19463, 341/19502, 394/20831, 463/22663, 463/22666, 463/22671, 463/22676, 463/22679, 463/22687, 464/22715, 464/22735, 464/22742, 464/22747, 465/22767, 465/22777, 473/23167, 481/23566, 489/24003, 505/24878, 524/25582, 524/25593, 524/25599, 524/25601, 525/25613, 525/25618, 525/25619, 525/25620, 525/25644, 525/25654, 525/25672, 525/25677, 525/25687, 525/25702, 525/25704, 525/25708, 525/25712, 525/25717, 525/25735, 526/25748, 526/25754, 526/25779, 526/25783, 596/29228, 668/32610, 987/41800, 987/41801, 1006/42207, 1007/42251, 1007/42277, 1007/42307, 1008/42361, 1241/48258, 1272/49269, 1310/51021, 1310/51058, 1312/51054, 1312/51078, 1313/51114, 1313/51147, 1313/51172, 1313/51197, 1314/51203, 1314/51217, 1320/51475, 1338/52286, 1340/52416, 1425/58345, 1533/95, 1580/10.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Evrak (TSMA-E), 529/57, 710/79, 860/48, 860/63, 861/2, 861/9, 861/14.

II-Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahışhalı, Recep. "Arşiv Belgelerinden Oluşturulmuş Reisülküttablar Listesi." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 50 (2023): 1-88.

Ahmed Lütfi Efendi. *Tarih-i Lütfi*. II İstanbul: Kütüphane-i Osmanî, 1299.

Avcı, Yasemin, Ömür Yazıcı Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* XV/29 (2019): 35-58.

Baş, İbrahim. "Türk Arşivlerinde Tasnif ve Tasnif Sistemleri." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2019): 49-77.

Bayram, Fatih. "Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlük İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* IV/1 (2019): 29-53.

- Beydilli, Kemal, “Mahmud II”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara 2003), ss.352-357.
- Câbî Ömer Efendi. *Câbî Tarihi*. Haz. Mehmet Ali Beyhan. 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Çelik, Yüksel. *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Çınar, Ali Osman. “Es-Seyid Mehmed Emîn Behîc’in Sevânîhü'l-Levâyh’i ve Değerlendirmesi”. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.
- Doğan, Mehmet. “Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860).” Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Doğan, Muzaffer. *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi, Sadaret Kethudalığı*. Ankara: Türk İdari Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016.
- Düzen, Cem. “Hurşid Ahmed Paşa (1762-1822).” Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2022.
- Ercan, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Erdem, Hüsemaddin. “Abdüllatif Karamânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I (İstanbul, 1988), ss. 256.
- Eren, Hulusi, “Âsaf’ın ‘Kaht-ı Ricâl’ Kasidesinde Sosyal Eleştiri.” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* V/4 (2021): 2131-2157.
- Genç, Mehmet, “İltizâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss. 154-158.
- Gökçek, Mehmet Fatih. “Behcetî Seyyid İbrahim Efendi “Tarih-i Sülale-i Köprülü”: (Transkripsiyon ve Tahlil).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Kılıç, Orhan. “Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)”, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan*, Ed.Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018, 253-268.
- Kılıç, Sami, İhsan Satış. “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları.” *History Studies* III/3 (2011): 225-244.
- Koç, Bekir. “Hatt-ı Hümâyûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri.” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000): 305-313.
- Koç, Bekir. “II. Mahmut’un Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümâyûnları.” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994.
- Mehmed Es’ad Efendi. *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.
- Mehmed İzzet Bey. *Harita-i Kapudanân-ı Derya, Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*. Haz. Cemil Sağlam, Ed. Göker İnan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani*. Haz. Nuri Akbayar. 6 cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Mütercim Ahmed Âsım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. 2 cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Namık Kemal, “Sebeb-i Kaht-ı Ricâl” idi. *İbret*, 38 (12 Teşrîn-i Evvel 1288/24 Ekim 1872).
- Özcan, Tahsin, “Zeynelâbidin Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIV (İstanbul 2019), ss. 366-367.
- Özkaya, Yücel. “Canıklı Ali Paşa’nın Risalesi ‘Tedâbîrü’l-Ğazavât.’ ” *Tarih Araştırmaları Dergisi* VII/12 (1969): 119-191.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar – Türkiye*. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Öztürk, Ali. “Bir Sûfî Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî’nin (V.1013/1605[?]) er-Rıhletü’s-Seniyye’si.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XX/2 (2020): 689-726.
- Pamuk, Bilgehan. “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği).” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 16 (2001): 233-257.
- Sansar, Neslihan. “Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri).” Yüksek lisans tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019.
- Selçuk, Bahir, Nurten Çelik. “Safvet-Beg Başağaç’ın Gözünden Nergisi.” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XXVIII/2 (2018): 43-62.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi*. Haz. Ziya Yılmaz, 2 cilt (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Takamatsu, Yoichi. “Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümâyûnlar.” *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018): 115-157.
- Tayyar-zâde Atâ. *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn*. Haz. Mehmet Arslan. IV, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yenidünya Gürgen, Süheyla. *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi, Mehmet Said Hâlet Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Yenidünya, Süheyla. “Hâlet Efendi’ye Dair Bir Risale”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (2009): 17-39.
- Yıldırım, Birol. “Abdullah b. Durmuş Fâkih Karamânî’nin ‘El-Meslekü Bi-Mi’râcü’l-Müştâkîn ve Minhâcü’l-Müttakîn’ Adlı Eserindeki Tasavvufî Düşünceler.” *Karaman Araştırmaları –II*, Ed.: H. Muşmal, E. Yüksel, M.A. Kapar. Konya: Palet Yayınları, 2019. 429-447.
- Yurdakul, İlhami. “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman.” *Vakanüvis, Ortadoğu Özel Sayısı* I/1 (2016): 246-254.